

БЕРДИЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х — НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу всіх відомих на сьогодні архівних документів та опублікованих матеріалів розглядаються напрями археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника за участі Т. М. Мовчанівського.

Ключові слова: історія археології, археологічні дослідження, розвідки, розкопки, археологічна карта, музейна археологія, експозиція, лекції, екскурсії, наукові краєзнавчі товариства, охорона пам'яток, популяризація, Бердичівський державний історико-культурний заповідник, Бердичівська округа, Т. М. Мовчанівський.

Ім'я відомого археолога Теодосія (Феодосія) Миколайовича Мовчанівського (рис. 1) нерозривно пов'язане з дослідженнями непересічної пам'ятки — Райковецького городища. Ці роботи настільки затьмарили всі інші аспекти археологічної діяльності науковця, що з часом за ним закріпилося реноме дослідника однієї пам'ятки. Принаймні це твердження абсолютно застосовне щодо бердичівського періоду життя вченого (1925—1932 рр.).

Але насправді, за сім із половиною років роботи в Бердичівському державному історико-культурному заповіднику¹, Т. М. Мовчанівсь-

кий розгорнув досить масштабну, енергійну й багатогранну діяльність у сфері археології, що включала організацію і проведення польових археологічних досліджень на теренах Бердичівщини, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів і створення на їхній основі археологічних виставок та експозицій, впорядкування археологічних і нумізматичних збірок музею, заходи з охорони та збереження археологічних пам'яток округи (утворення археологічних заповідників і протидія скарбошукачам), організацію краєзнавчих гуртків та мережі музейних кореспондентів, популяризацію знань про археологічне минуле краю шляхом проведення спеціалізованих екскурсій та лекцій, публікації матеріалів та популярних нарисів у місцевих періодичних виданнях тощо.

Різноманітні напрями археологічної діяльності Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського залишаються переважно маловідомими широкому колу науковців й так і не стали предметом для спеціального дослідження. Цій тематиці приділено тільки дві невеликі розвідки краєзнавчої спрямованості [Хададова, 1997; Ярмошик,

1. Від 14 листопада 1926 р. (дата відкриття) установа мала офіційну назву Бердичівський соціально-історичний музей ім. Ф. Е. Дзержинського [Мовчанівський, 1926, № 100, с. 3; № 104, с. 3; 1931, с. 38; 2007, с. 247; Скавронський, 2016, с. 10—11]. Постановою РНК УСРР від 8 березня 1928 р. територію монастиря «Босих Кармелітів» та всі зосереджені в його межах науково-музейні установи оголошено Державним історико-культурним заповідником [Мовчанівський, 1931, с. 37, 42, 44],

а в 1931 р. заповіднику було надано статус Всеукраїнського [Нестуля, 1991, с. 212]. Але в документах та наукових публікаціях вживаються різноманітні назви: Бердичівський округовий музей, Крайовий музей Бердичівщини, Бердичівський округовий соціально-історичний музей, Бердичівський соціально-історичний та економічний музей ім. Дзержинського, Бердичівський історико-культурний державний музей-заповідник; Державний історико-культурний заповідник у м. Бердичеві, Державний історико-культурний заповідник бувший Кармелітанський кляштор та ін.

Рис. 1. Т. М. Мовчанівський під час досліджень Райковецького городища, 1933—1935 рр. [Р НБУВ, ф. 243, спр. 373]

1999] та декілька абзаців у роботах, присвячених розгляду біографії науковця.

Такий стан речей частково пояснюється трагічною долею репресованого дослідника, який не встиг у повному обсязі опублікувати результати власних розвідок, а дослідження його спадщини довгий час було не зовсім бажаним. Суттєвішою обставиною є власне стан джерельної бази. Корпус матеріалів музею-заповідника й особистих документів Т. М. Мовчанівського (плани робіт, звіти, щоденники, інформаційні повідомлення, листування між установами, адміністративні й фінансові документи тощо) досить значний і в основному зосереджений у трьох архівних установах України (Науковий архів ІА НАН України, Архівний відділ Бердичівської міської ради, ЦДАВО України). Проте, переважна більшість цих документів стосується досліджень Райковецького городища. А матеріали чи свідчення що розкривають інші напрями археологічної діяльності музею-заповідника, розосереджені між різноманітними архівними фондами й справами, часто фрагментарні, суперечливі, неповні, постійно дублюють один одного з дрібними, але суттєвими доповненнями чи виправленнями. Нерідко короткі фрагменти з декількох слів чи словосполучень на археологічну тематику розпоршені по всьому тексту документу, що вимагає особливої уваги від дослідника, скрупульозної перевірки, зіставлення й порівняння. Особливо відчутною є нестача / втрата ілюстративних

матеріалів (креслень, планів і фотографій), які неодноразово згадуються як у самих текстах документів, так і в супровідних листах чи записках до них [див. напр.: НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 20; спр. 1г, арк. 2—4, 6; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 1].

Не дивлячись на недоліки збереженої документації, усе ж, аналіз наявної на сьогодні інформації дозволяє розглянути й достовірно відтворити різноманітні аспекти, форми та напрями археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника за час роботи в ньому Т. М. Мовчанівського, що і є основним завданням даної публікації.

* * *

Науковий та життєвий шлях Т. М. Мовчанівського доволі детально розглянутий у кількох наукових публікаціях [Беляєва, Калюк, 1989; Путь, 1990; Нестуля, 1991; Мезенцева, 1997, с. 183; Кононенко, 1992, с. 105—106; Гнидюк, 2005, с. 101—103; Павлова, 2003, 2008; Костиця, 2005, с. 94—99; Інститут археології, 2015, с. 518—519; Яненко, 2016, с. 91], тому ми не будемо докладно зупинятися на всіх моментах біографії дослідника, а лише коротко розглянемо його діяльність до часу запрошення на посаду директора музею у м. Бердичеві.

У 1917 р., після закінчення чотирьох загальноосвітніх класів Одеської духовної семінарії, Т. М. Мовчанівський планує продовжити

Рис. 2. Колектив Бердичівського державного історико-культурного заповідника на східних костелу монастиря «Босих Кармелітів» під час прийому академіка І. І. Мещанінова, 20 вересня 1931 р. Т. М. Мовчанівський в центрі [Фото з сайту «Мій Бердичів»: http://berdychiv.in.ua/wp-content/uploads/muzey_03.jpg]

навчання на агрономічному факультеті при Одеському університеті¹. Але через кількомісячну хворобу він повертається до рідного села на Уманщину, де впродовж 1919—1925 рр. працює вчителем та завідувачем народної школи в с. Берестовець (нині Уманського р-ну Черкаської обл.), трудової школи сусіднього с. Краснопілка, районно-дослідчої школи с. Верхнячка (нині Христинівського р-ну Черкаської обл.). За його ініціативи в кожному зі згаданих населених пунктів при школі чи сільському будинку були організовані сільські музеї, які проводили науково-дослідну роботу. Уже 1919 р. Т. М. Мовчанівський знайомиться з П. П. Курінним (тоді учитель історії чоловічої гімназії в м. Умань та директор Соціально-історичного музею Уманщини) і, починаючи з 1923 р., бере участь розвідках та розкопках поселень і могильників білогрудівської культури в околицях сс. Краснопілка та Собківка під його керівництвом. Вже 1924 р. проводить перші самостійні археологічні дослідження поселень трипільської культури біля сс. Краснопілка та Подібна [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 268—268 зв.; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 104, арк. 54—54 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, арк. 3—3 зв.;

1. Так в автобіографії Т. М. Мовчанівського. Певно мова йде про відкритий у січні 1918 р. Одеський Вищий Сільсько-Господарський Інститут (нині Одеський державний аграрний університет).

Нестуля, 1991, с. 210; Беляєва, Калюк, 1989, с. 125; Павлова, 2003, с. 172].

У 1925 р. за ініціативи інспектора округової Політосвіти т. Кошеля, інспекторів округової Наросвіти т. Гудвіла та т. Сої, Бердичівським округовим виконавчим комітетом (далі — Бердичівський ОВК) приймається рішення про створення музею в Бердичеві [Курінний, 1927, с. 71]. На посаду директора створюваної установи, напевно не без протекції П. П. Курінного, запрошено Т. М. Мовчанівського.

Дослідник приймає запрошення, переїжджає до Бердичева та з жовтня 1925 р. очолює організаційні роботи щодо створення округового музею. Уже після переїзду, на прохання ОВК, погоджується створити й очолити округове архівне управління. Отже, до грудня 1926 р. він суміщає посади завідувача музею та архіву [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 268 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, арк. 4]. Надалі, Т. М. Мовчанівський працює на посаді директора музею-заповідника, а з 20 березня 1930 р. по 27 лютого 1933 рр. — на посаді керівника наукової частини (заступник із наукової роботи) та вченого охоронця музею [Павлова, 2003, с. 172; Інститут археології, 2015, с. 518].

Польові археологічні дослідження Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського залишаються маловідомими широкому загалу науковців і повноцінно не введені до наукового обігу.

Опубліковані лише результати розкопок кургану поблизу с. Райки 1926 р. [Курінний, 1927]. Короткий огляд археологічних пам'яток в околицях Бердичева зроблений В. К. Гончаровим у відомій монографії, присвяченій дослідженням Райковецького городища [Гончаров, 1950, с. 7—8] ¹.

Спробу зібрати та узагальнити інформацію про досліджені експедиціями Бердичівського музею-заповідника археологічні пам'ятки нещодавно здійснила А. С. Яненко. У каталозі археологічних пам'яток досліджених музейними установами УСРР у 1919—1934 рр., що є частиною ґрунтовної монографії, представлені дані про 41 пам'ятку з 28 населених пунктів Бердичівської округи [Яненко, 2016, с. 90—91, 216—220].

Перейдемо до розгляду експедиційної роботи музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Огляд проведених досліджень подаємо в хронологічному порядку.

Роботи 1926 року. Уже в перший рік на посаді директора Т. М. Мовчанівський планує проведення археологічних досліджень на теренах Бердичівської округи. У звіті за перші три місяця своєї роботи дослідник зазначає: «Округа... з цікавою й особливою археологією... мусила стати за об'єкт наукового дослідження» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 1]. В іншій своїй роботі він пише: «Бердичівщина в її сучасних адміністративних межах у минулому з археологічного боку майже не вивчалася. За винятком досліджень археолога Антоновича, що головним чином досліджував забутки слов'янської доби (Ягнятинські Могильняки), вказати на інші будь які планові та систематичні обстеження не можливо» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 1].

Археологічні дослідження передбачалося погодити з Всеукраїнським археологічним комітетом (далі — ВУАК) та Головним політико-освітнім комітетом Народного комісаріату освіти УСРР (далі — Головополітосвіта, НКО УСРР), про що неодноразово відмічається в організаційних планах та робочих звітах музею, датованих зимою 1926 р. Цікаво, що Т. М. Мовчанівський не обмежується плануванням, і вже взимку проводить перші розвідкові дослідження: «проводилось виявлення по окрузі об'єктів для весняних археологічних розкопок, при чому зареєстровано ряд трипільських площадок, скітсько-татарські та кіммерійські могили, замчища та городища...». На жаль, залишаються невідомими конкретні місцезнаходження обстежених пам'яток, відомо лише, що під

час цих робіт були виявлені викопні рештки мамонта поблизу Ново-Черторії ² та носорога біля Любара [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18; спр. 1722, арк. 11—12 зв.].

Взагалі з наявних документів відчувається, що вже на той час дослідник був досить обізнаний з археологічними пам'ятками регіону, станом їх вивченості та збереженості. Певно така інформованість, стала результатом студювання наявної наукової літератури, інспекторських поїздок по окрузі та опитування й анкетування місцевих мешканців.

Очевидно, уже на весні того ж року був розроблений більш конкретний план археологічного вивчення округи. У листі до ВУАКу за № 63 від 23 квітня 1926 р. перераховуються першочергові завдання запланованих досліджень: «...розкопки могили кіммерійського похорону в Бердичівському районі, а також дослідження городища (*“неоскити”*) в Любарському» (як випливає з листа, — поблизу с. Деревичі) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 8]. Головні завдання досліджень, окрім власне наукової мети, полягали в «...популяризації та *“рекламуванні”* Музею серед Бердичівського суспільства та керуючих органів» [Там само] та створенні археологічного відділу музею й поповненні його колекцій [Курінний, 1927, с. 71]. Заплановані дослідження намічалось провести 14—22 травня 1926 р. У листі Т. М. Мовчанівський просить видати йому дозвіл на дослідження та надіслати уповноваженого від комітету, а саме — П. П. Курінного, під керівництвом і кураторством якого Т. М. Мовчанівський розпочинав власні самостійні археологічні розвідки на Уманщині. Присутність саме П. П. Курінного була вмотивована ще й тим, що на запланованих для розкопок пам'ятках були виявлені керамічні матеріали, подібні до білогрудівських знахідок (до листа додавалися малюнки фрагментів кераміки, що не збереглися) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 8].

На якомусь етапі до планування археологічних робіт музею долучився й П. П. Курінний, якщо, звичайно, він не був причетним до складання плану із самого початку. Ним були визначені три перспективні напрями: дослідження неолітичних та енеолітичних культур округи, пам'яток римської доби та слов'яно-руського часу [Курінний, 1927, с. 72]. Але заплановані роботи, ймовірно, через зайнятість П. П. Курінного й відсутність коштів, були перенесені на осінній період.

Мабуть, коли стало відомо, що дослідження за участі П. П. Курінного будуть перенесені,

1. Докладніше пам'ятки округи та результати окремих досліджень 1926—1927 рр. розглянуті в попередніх варіантах цієї праці [НА ІА НАНУ, ф. 63, спр. 212, арк. 8—12; спр. 242, арк. 6—11].

2. Назви населених пунктів, урочищ та пам'яток передаємо в авторській редакції (за звітами, щоденниками та іншими архівними документами). Сучасні назви населених пунктів та їх адміністративно-територіальна належність подані в додатку. Номер пункту (пам'ятки) у додатку відповідає номеру на карті пам'яток (див.: рис. 3).

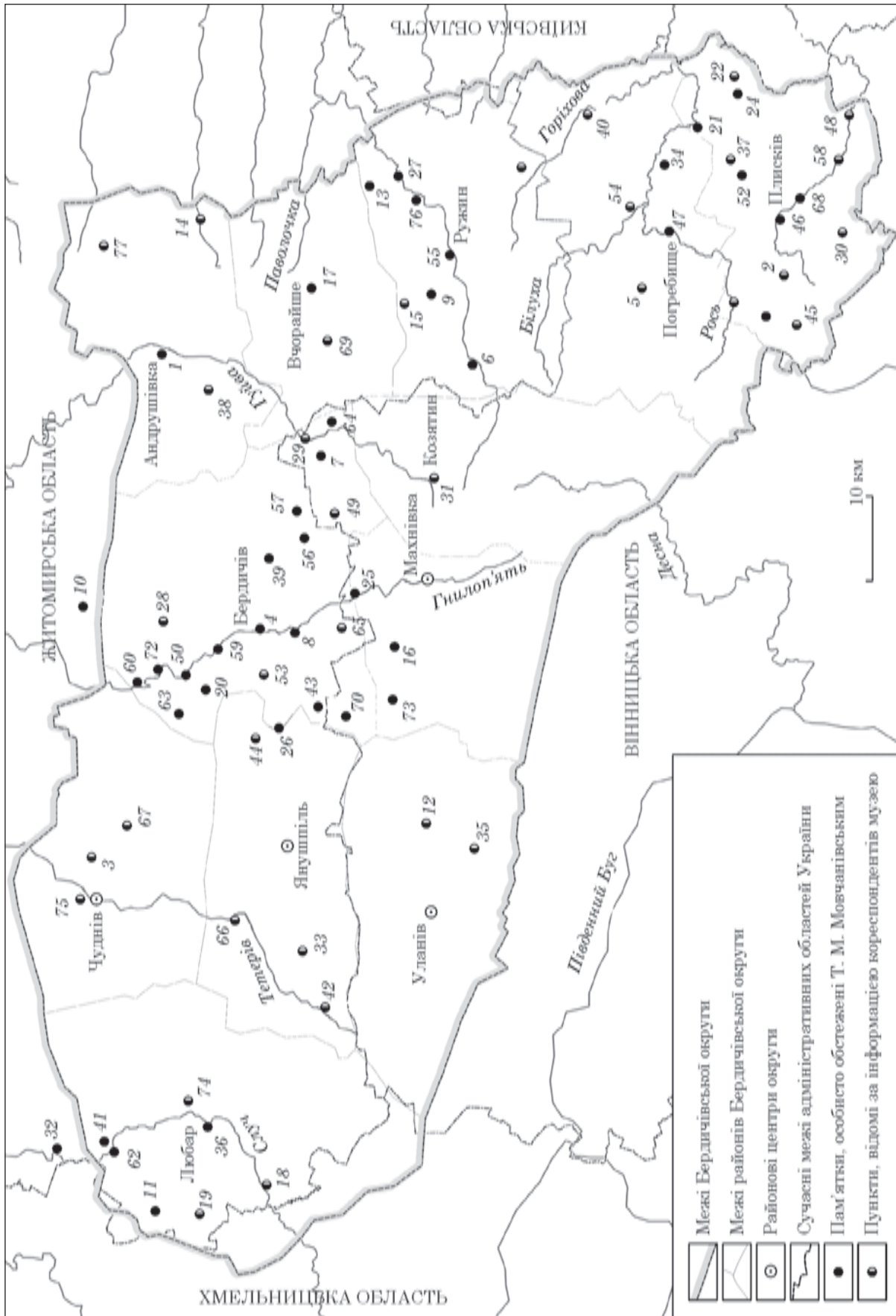

Рис. 3. Карта археологічних пам'яток Бердичівської округи за даними польових досліджень та щоденників Т. М. Мовчанівського 1926—1932 рр. (нумерацію й пояснення див. у додатку)

Т. М. Мовчанівський 16 травня звертається листом до Головополітосвіти, у якому ділиться своїми планами про проведення самостійних досліджень пам'яток кам'яного віку, трипільської культури, доби бронзи, скіфського часу та пам'яток «берендичів»¹. Управління політосвіти у відповідь порадило звернутися до ВУАКу [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 19—20].

Однак, директор музею не полишає спроб здійснити дослідження й наполегливо планує провести в червні розкопки: «...1) трипільля; 2) скитів; 3) «берендичів»; 4) кіммерійців» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 20]. Правдоподібно, червень було обрано тому, що в цей час повинні були проходити курси перепідготовки політосвітніх працівників, яких Т. М. Мовчанівський планував залучити до досліджень [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, арк. 536]. Можливо, така настирливість, окрім власне особистого зацікавлення, пояснюється й необхідністю терміново поповнити збірки археологічного відділу музею. Врешті, упродовж літа Т. М. Мовчанівський, спільно зі співробітником-лаборантом та секретарем музею М. М. Говядовським, проводять «рекогносцировочні роботи» на теренах округи, якими було виявлено низку різночасових (римського часу та слов'яно-руської доби) археологічних пам'яток в околицях сс. Фридрів, Обухівка, Андрушівка, Очеретня, Райки, Бистрик та ін. [Курінний с. 72; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 5].

Власне експедиція музею працювала протягом 5—20 вересня 1926 р. Дослідження проводилися на кошти, що вдалося заощадити з річного бюджету музею та незначних асигнувань Бердичівського ОВК. Розкопкам передувала ознайомча розвідка пам'яток найближчої округи Бердичева («об'їзд околиць») на чолі з П. П. Курінним. Вибір було зроблено на користь мікрорегіону с. Райки, навколо якого були виявлені матеріали доби неоліту та енеоліту, поховання доби бронзи, кургани скіфського часу та городище давньоруського часу. Для проведення розкопок було обрано курган «скитського типу», що знаходився посеред вулиці виселок с. Райки (ур. Кут або Ранжерня, на північно-східній околиці). Серед мешканців села побутували перекази про заховані в кургані скарби, тому його насип зазнав значних пошкоджень: північна лапа й центральна частина кургану були попсовані розкопом скарбошукачів, західна лапа — колею сільської дороги [Курінний, 1927, с. 72].

1. Тюркські кочові племена, васали давньоруських князів, що несли прикордонну службу й мали міста для зимівлі в басейні р. Рось. Згадуються в давньоруських літописах до кінця XII ст. як частина чорноклобукського кочового союзу.

Насип кургану було вписано в розкоп, загальною площею 229 м², і досліджено під знос. Поховання в підкурганній ямі, оточеній по контуру шістьма великими каменями, було повністю зруйноване ямою скарбошукачів. Від небіжчика, «що був певне в позиції скорченій», залишилися лише фрагменти кісток гомілки². У межах скарбошукацької ями знайдено фрагменти черепу, зуби та бронзову пласку бляшку.

Курган, швидше за все, — доби бронзи³, насипаний на місці поселення трипільської культури, законсервував своїми лапами цілий комплекс споруд (рис. 4, 1): всього в межах розкопу виявлено 14 об'єктів («черинці випаленої глини», «купи культурних решток»). Найбільша споруда (№ X), площею до 30 м², була розкопана лише частково. Її дослідження планувалося завершити вже наступного року, але, очевидно, так і не було здійснене.

У насипі кургану та під час розчистки об'єктів виявлено значний речовий матеріал трипільського часу: скребачки, проколки, вістря, ножі (пластини), сокири (?) із кременю; долота, проколки, пластинка та гачок із кістки та мотика з рогу; глиняні грузики та орнаментовані пряслиця різних типів та форм; цілі і фрагментовані антропоморфні («божки») та зооморфні глиняні статуетки; фрагменти нерозписної й мальованої кераміки та посуду, прикрашеного різним орнаментом, відбитками шнура, наліпами. Характерні особливості інвентаря, як то, значний відсоток немальованих керамічних форм, виробів із кістки та кременю, стиль розписної кераміки, присутність особливого типу червонофарбованого посуду, особливості статуеток, — дозволили дослідникам припустити існування особливого «раєцького типу»⁴ трипільської культури [Курінний, 1927, с. 72—78, табл. 1—3; Мовчанівський, 1926, № 96, с. 6; № 100, с. 6; Мочульський, 1926, № 90, с. 6; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 5; спр. 1ж; ф. 63, спр. 212, арк. 10—11; спр. 242, арк. 7—8].

2. У публікації до місцевої газети Т. М. Мовчанівський припустив, що під час обряду поховання «примінявся звичай людоджерства»: на його думку, рештки кістяка належали невільнику, якого принесли в жертву [Мовчанівський, 1926, № 96, с. 6]. Важко сказати, чого більше в такому трактуванні — намагання вразити читача чи недосвідченості дослідника.

3. У деяких своїх публікаціях та звітах Т. М. Мовчанівський помилково інтерпретував цей курган як «неолітичний», а поховання — як «неолітичну могилу» [див. напр.: Мовчанівський, 2007, с. 248; НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1, с. 5; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 114].

4. У 1950—60-х рр. поселення трипільської культури верхів'я рр. Роставиця, Тетерів, Случ та Горинь були виділені в окремий троянівський тип пам'яток [див.: Словник-довідник, 1996, с. 278—279].

Того самого року, ймовірно вже після завершення основних робіт, було здійснено збір підйомного матеріалу на площі випадково виявлених поблизу сс. Вовчинці та Бистрик пам'яток черняхівської культури («похоронного обряду готської культури») [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 6].

Дослідження 1927 року. У грудні 1926 р. у листі до ВУАКу за № 299 Т. М. Мовчанівський просить в наступному році надати йому, як співробітнику музею, право на проведення самостійний археологічних досліджень в межах Бердичівської округи. Необхідність видачі дозвільних документів на власне ім'я дослідник обґрунтував фінансуванням робіт із місцевого бюджету. Іншим аргументом було те, що оскільки співробітники ВУАКу могли здійснювати тільки короткотермінові відрядження, постійні планові й охоронні дослідження в регіоні вповноваженим місцевим дослідником будуть більш ефективними. У листі також наведено план археологічних досліджень на 1927 рік. Ним передбачалося продовжити розкопки курганів «неолітичного типу» біля с. Райки, розпочати дослідження слов'янського могильника неподалік від с. Скragлівки «з метою побільшення кількості виставочних матеріалів», здійснити дослід «трипільських майданчиків» в околицях сс. Райки та Слободище, рятувальні розкопки «Троцьанської могили» в с. Троця, що «поруйнована остільки, що застережено випадки пограбування могильного інвентаря», провести розвідки городищ біля сс. Райки та Деревичі «з метою запобігти повному знищенню для науки», оскільки ці пам'ятки «значно поруйновані й руйнуються надалі» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 109/2, арк. 1—1 зв.]. Деякі з цих робіт, а саме: виїзди до Троці, Скragлівки, Слободища, Деревич, «на «дюни» по р. Гнілопять», — планувалося провести вже зимою, але погода й бездоріжжя завадили цим планам [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 46—47, 48—48 зв.].

Оцінюючи перспективи археологічних досліджень округи у 1927 р. Т. М. Мовчанівський вважав, що основну увагу потрібно приділити вивченню пам'яток трипільської культури та означив низку інших напрямків, зокрема: «...цікавою з'являється і справа вивчення західних границь Скитських осель і перспективи вивчення забутків майже зовсім не відомих “Бердичів” з “Ружинського куту” й забутків часів римської доби, що на Бердичівщині носять відмінні риси» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1].

Утім, через брак коштів на польові роботи (за рік вдалося виділити не більш ніж 130 крб.), директору музею довелося корегувати власні плани: «...Музеєві довелося спланувати свою роботу в напрямку урахування археологічних

пам'яток, їх поверхового обстеження й лише частково до поглибленої розвідки» [Там само].

Протягом року основна діяльність Т. М. Мовчанівського зводилася до впорядкування та поповнення колекцій археологічного відділу музею, обліку й зборів матеріалів для створення археологічної мапи округи, розробки методів охорони пам'яток, популяризації археології серед населення, утворення на місцях системи музейних кореспондентів із вчителів, школярів та селян і організації за їхньої допомоги збору підйомних матеріалів на пам'ятках. Польові роботи обмежувались обстеженнями, здійсненими під час інспекторських поїздок в межах округи. Також вдалося провести розкопки кургану біля с. Скragлівка та багатопалаткового поселення Плисків-Чернявка. Роботи проводилися за відкритим листом № 25 Українського головного управління науковими установами (далі — Уп(к)наука) [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94—95, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1—2, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1—2].

Інспекторські поїздки Т. М. Мовчанівського можна вважати короткотерміновими розвідками, під час яких він не обмежувався тільки оглядом конкретних пам'яток. Серед нотаток дослідника трапляються помітки про кургани, які він бачив із дороги під час подорожі; перекази місцевих мешканців про археологічних знахідки, кургани й укріплення та пов'язані з ними легенди; відмітки про лекції, зустрічі й бесіди з селянами, вчителями та головами сільрад тощо. Пересувався директор, часто в супроводі лаборанта М. М. Говядовського, музейною або спеціально найнятою підводою, до віддалених пунктів добирався залізницею. Усі матеріали знайдені під час досліджень, а інколи це були значні збори (наприклад, з Чернявки привезли 15, а з Татарського Селища — 20 фунтів (бл. 6 й 8 кг) знахідок), поповнювали археологічний відділ музею.

Перелік обстежених протягом року місцевостей та пам'яток можна встановити за щоденником Т. М. Мовчанівського [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а]. Так, у травні дослідник здійснив одноденну розвідку за маршрутом с. Скragлівка (оглянуто могильник — місце майбутніх розкопок) — с. Райки (два кургани на східній та південній околиці села) — с. Слободище (в 1,5 км на північ від села обстежено природний останець в ур. Дубчина гора й зібрано в кротовинах уламки ліпного посуду). Наступного місяця були обстежені поселення трипільської та черняхівської культури і окремий курган між с. Жидівці та х. Бандрівського (див. далі: рис. 14, 2).

У середині липня під час поїздки до Верховівні з метою «вилучення річей мистецької вартості» з агрошколи (садиба Ганських-

Ржевуських) Т. М. Мовчанівський відвідує пам'ятки «*Ружинського кута*», а саме: оглядає городища в Ружині, Ягнятині, замчище в Бистрику, курган по дорозі з Ружина на Ягнятин, слов'янський могильник та кладовище XVI ст. в Ягнятині. Тим же місяцем датовано обстеження поселень черняхівської культури («*римського часу*») біля с. Фридрів.

Впродовж липня здійснено виїзд до Плисківського р-ну. Обстежено пам'ятки трипільської та черняхівської культур на південно-східній околиці Плискова та на ділянці між Плисковом і Чернявкою. Оглянуто кургани, ймовірно доби бронзи — раннього заліза, між с. Розкопана та Плисковом, між сс. Круподеринці та Юнашки, на захід від с. Дзюнькове та на північ від с. Долотецьке.

У вересні обстежене городище біля с. Райки та проведено виїзд до с. Татаринівки: здійснено розвідку вздовж яру на схід від села, де знайдено дрібні уламки невиразної грубої кераміки, зафіксовано три кургани по дорозі на с. Голодьки.

У листопаді проведено розвідку до с. Татарське Селище. По обидва береги р. Гуйви, як на сільських садибах так і на довколишніх полях, зафіксовані попелясті плями, очевидно, — сліди давніх споруд. На поверхні зібрано керамічні матеріали «*римського часу*» (черняхівської культури), вироби з кістки. Селяни розповіли про часті знахідки римських монет¹. На схід від села зафіксовано невеликий курган. По дорозі Т. М. Мовчанівський оглянув кургани між сс. Садки й Семенівка, біля с. Сігнаївка та на схід від с. Білопілья, при виїзді до Татарського Селища [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 4—5, 10 зв.—11, 14—16 зв., 19 зв., 21—22 зв., 34 зв.—35; 36—37; АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 4, арк. 255 зв.].

До цього переліку можна додати не відображені в щоденнику, але згадані у звітах обстеження поселень римського часу поблизу сс. Юрівка, Обухівка та Жежелів, городища в с. Вчорайше та курганів біля сс. Швайківка й Низгурці. Т. М. Мовчанівський особливо відзначав поселення поблизу Юрівки й Обухівки, що займали значну площу й тягнулися на декілька верст вдовж річок та ярів. Підчас обстежень на площі поселень зібрано фрагменти грубої неорнаментованої та тонкостінної лощеної кераміки, глиняні пряслиця і грузила та інші матеріали [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 2—3; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 111—112].

1. Т. М. Мовчанівський занотував, що місцеві селяни приймали зображення імператорів на монетах за образ Іоанна Хрестителя й називали знахідки «*Іванові голівки*». Вони вважали, що монети допомагають, коли прикладати їх до хворої «*дійки*» (вим'я) корови [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1а, арк. 37].

Дослідження в Скраглівецькому лісі.

5 травня 1927 р. Т. М. Мовчанівський, разом з учнями старших класів 1-ї української та 9-ї єврейської шкіл м. Бердичева, вчителями Філіповим і Фіксом, розкопав один із насипів курганного могильника. Група з 30 курганів знаходилася на високому лівому березі р. Гнилоп'яті на захід від с. Скраглівки, у північній частині Скраглівецького лісу (рис. 4, 2). Кургани, розміром «*від майже непомітних*» до 2 метрів у висоту, були значно поруйновані внаслідок корчвання дерев і систематичних пошуків скарбів селянами. Біля могильника був облаштований військовий табір (поблизу насипів були розбиті намети), через що виникли проблеми з фотофіксацією робіт.

Заплановано було дослідити два кургани — найбільш збережений та найбільш зруйнований, але в результаті розкопано лише один. Для досліджень обрано курган, висотою 0,6 м та 7,5 м у діаметрі, насип якого був пошкоджений двома ямами. Закладено розкоп 5 × 7 м, розбитий на метрові квадрати (рис. 4, 2). Розкопки кургану проводили по штихам. У насипі кургану виявлено більше 200 фрагментів погано випаленого посуду «*місцевого трипільля*», уламок антропоморфної статуетки, глиняне пряслице, уламки задимлених і деформованих вогнем каменів, вуглики, фрагменти печини та кісток тварин. На рівні другого штика в західній частині насипу зафіксовано попелясту лінузу із вугликами, фрагментами печини та перепаленими кістками, можливо, — залишки кремації. На рівні ґрунту в східній частині насипу зафіксовано рештки «*точка з кепсько випаленої глини*», товщиною до 12 см. Повторилася ситуація розкопок 1926 р. в Райках, коли на місці ранішого поселення трипільської культури було насипано курган більш пізнього часу. Т. М. Мовчанівський вважав обидва кургани синхронними й помилково, на нашу думку, відносив їх до неолітичного часу [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 96—97, 446—446 зв., 634; спр. 2, арк. 41, 544, 618; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 4, 5 зв.—9; спр. 16, арк. 3—5, 10, 20—21; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1—2; спр. 116/21а, арк. 3—4; ф. 63, спр. 212, арк. 11—12; спр. 242, арк. 8—11].

10—15 серпня 1927 р. експедицією музею (Т. М. Мовчанівський та М. М. Говядовський) проведено розкопки *багатошарового поселення Плисків—Чернявка*. Розкопки проводилися за допомогою місцевих вчителів та найманих робітників із числа місцевих селян. Дослідженням передувала одноденна розвідка (4 серпня) за участю вчителя с. Чернявка — Д. І. Пипа, який і повідомив музей про виявлення поруйнованого ямами для видобутку глини археологічного об'єкта.

Поселення займало площу видовженої, орієнтованої з півночі на південь, гряди лівого

берегу р. Роськи, зі сходу та заходу обмеженої обводненими балками, т. зв. «Плисківсько-Чернявського клину» (рис. 5, 1—2). На пам'ятці було закладено три розкопи: перший, площею 34 м², влаштовано на місці двох ям для видобутку глини; другий розкоп, розмірами 1,75 × 1,6 м, закладено в 5 м на схід від попереднього в недобудованій хаті селянина Герасимчука; третій, розмірами 5 × 5 м, — на південному схилі гряди, на городі селянина К. Бабія, у 30 м від інших.

У розкопі 1, на глибині 15—25 см від поверхі, зафіксовано залишки трипільської «площадки», розмірами 3,1 × 2,5 м і товщиною до 8 см. Фрагменти добре пропеченої глини залягали 2—3 пластами, між якими зафіксовано тонкі, до 1,5 см, прошарки ґрунту. Виявлено біля 150 фрагментів посуду, прикрашених візним орнаментом, уламки крем'яних виробів та 2 «жорники» (?), розмірами 18 × 15 × 5,2 см.

Розкопом 2 досліджено яму, у заповнені якої виявлено біля 170 кісток тварин (бика, лося, оленя, коня, свині), 200 фрагментів посуду «білогрудівського типу», орнаментованих вдавленнями, 2 кістяні проколки, вироби з кременю й каменю, кварцеві вкладиші, мушлі, фрагменти печини, уламки каменів, вугілля (рис. 5, 3—4).

У розкопі 3 верхній шар містив переважно фрагменти трипільського посуду, орнаментованого глибокими вдавленнями й частково фарбованого, глиняні пряслиця, уламки крем'яних виробів. На глибині 25 см, виявлено залишки об'єкту («точка»), розмірами 2,88 × 2 м, що був складений з уламків пісковика та граніту й, очевидно, зверху обмазаний глиною (рис. 6, 2—3). Сліди обмазки збереглися у вигляді «черинців» із випаленої глини, розмірами 38 × 53 см та 48 × 59 см, товщиною до 2—3 см. Об'єкт Т. М. Мовчанівський інтерпретував як залишки «вогнища-кухні»¹. На південний—схід від нього зафіксовано завал каменів та уламків посуду. Виявлені керамічні фрагменти, орнаментовані вдавленнями, цілі «жорники» та їх уламки, «кварцеві гладіші», зняття з кременю, глиняне пряслице, виріб із кістки. Нижче об'єкту містився шар, товщиною в «два штихи», насичений знахідками фрагментів посуду (рис. 6, 1), уламків кістки, кременю, вугіллям (рис. 5, 3—4). У ньому знайдено цілий мініатюрний глечик із простим вдавленим орнаментом (рис. 6, 4) та кістяне долото.

У пошуках подібних споруд було проведено «штілювання» (шурфування?) площі пам'ятки та збір підйомного матеріалу. Археологічних об'єктів більше виявлено не було, на поверхні зафіксовані попелясті плями й численні фраг-

менти кераміки трипільської культури, «білогрудівського типу» та скіфського часу [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 96, 98, 446 зв.—447; спр. 4, арк. 255, 261; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 12—12 зв., 12а, 23—33 зв.; спр. 16, арк. 3, 6—9, 21—22; спр. 1в; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 2—3; спр. 116/21а, арк. 3, 5—7; Мовчанівський, 1927, № 71, с. 4].

Відомо, що окрім експедиційних досліджень музею, Т. М. Мовчанівський у 1927 р. брав участь у розкопках трипільських пам'яток поблизу сс. Райки, Плисків та Чернявка під керівництвом П. П. Курінного, результати яких не були опубліковані [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 9; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 7]. Серед матеріалів особового фонду П. П. Курінного в Науковому архіві ІА НАН України звіти чи щоденники робіт 1927 р. на Бердичівщині відсутні². Можливо, що були проведені ще одні дослідження могильника в Скраглівському лісі, оскільки Т. М. Мовчанівський згадує, що П. П. Курінний цікавився даною пам'яткою [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 97; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 4; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 4].

Дослідження 1928 року. На початку року в листі до ВУАКу за № 217 від 30 січня Т. М. Мовчанівський перераховує основні завдання на поточний польовий сезон: провести розвідки пам'яток трипільської культури по узбережжю рр. Росі, Гуйви та Гнилоп'яті, особливу увагу передбачалося приділити мікрорегіонам навколо сс. Плисків-Чернявка та Райки (в останньому намічалось провести розкопки курганів у північній частині села та в Скраглівському лісі); здійснити більш детальне обстеження поселень «римської доби» в сс. Татарське Селище та Юрівка; провести розвідки пам'яток «слов'янської доби» біля сс. Райки та Ягнятин; організувати обстеження укріплень у Ружині, Ягнятині, Карабчиїві, Верхівні, Білилівці та ст. Рось. На проведення досліджень планувалося витратити із музейного бюджету та спецфонду 300 крб. Передбачалась участь у роботах членів гуртків, учнів шкіл та активної молоді [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, арк. 100].

У березні, в доповідній записці від Музейного комітету, Т. М. Мовчанівський звертається до Президії Бердичівського ОВК із проханням виділити на поточні польові дослідження 600 крб., аргументуючи необхідність їх проведення катастрофічною руйнацією пам'яток. З проханням допомогти у фінансуванні польових робіт му-

1. У публікації в місцевій газеті залишки трипільських «площадок» дослідник інтерпретує як «лохвальні споруди для спалення покійників» [Мовчанівський, 1927, № 71, с. 4].

2. Збереглося лише «Коротке звітлення за археологічні дослідження в р. 1927-му», згідно з яким П. П. Курінний в межах Бердичівської округи провів розкопки «рештот споруджень трипільського типу» і «рештот могиліподібної вистпи білогрудівського типу» в Плискові, «споруди Х в.» в Райках та «рекогносцировку в с. Юрвску» [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 17, арк. 3, 4].

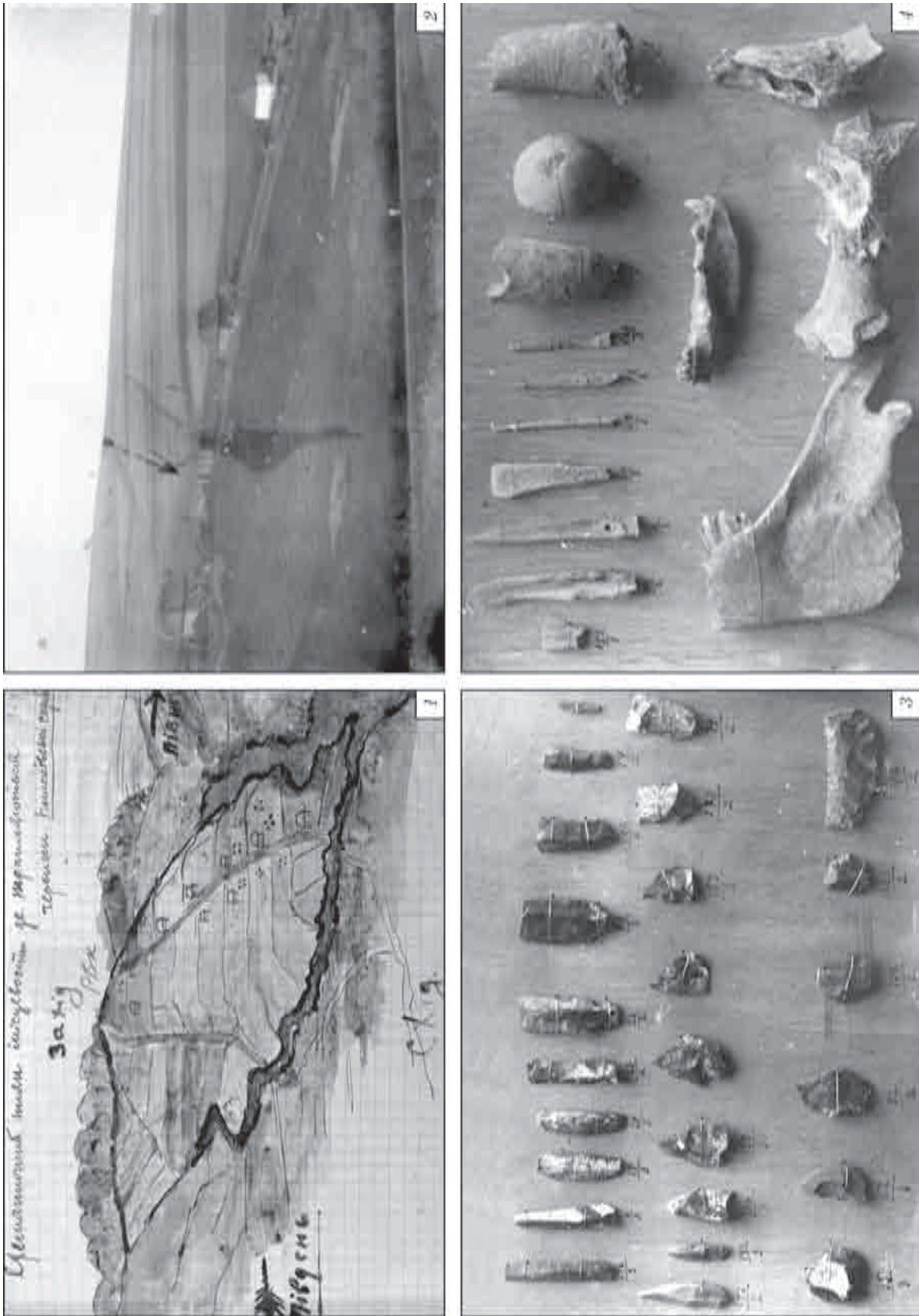

Рис. 5. Дослідження поселення Плисків-Чернявка, 1927 р.: 1 — схематичний малюнок поселення (в оригіналі кольоровий) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 12а]; 2 — фото розкопки (стрілкою позначено місце розкопів); 3 — вироби з кременю з розкопів 2 і 3; 4 — вироби з кістки та каменю з розкопів 2 і 3, кістки тварин [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1в]

Рис. 6. Дослідження поселення Плисків-Чернявка, 1927 р.: 1 — орнаментована кераміка трипільської культури; 2 — залишки об'єкту («точка») в розкопі 3; 3 — план об'єкту; 4 — мініатюрний горщик з шару перед об'єктом [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 9; спр. 1в]

зею, директор звертається також до міської ради Бердичева та округової Наросвіти. У цих зверненнях, окрім уже перерахованих пунктів досліджень, додатково згадується могильник біля с. Троці [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 362, 466; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 (с. 1); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 74].

У квітні Бердичівський ОВК асигнував додатково для проведення польових робіт 500 крб., а Т. М. Мовчанівський підготував

план експедиційних досліджень. Вже у червні від ВУАКу надійшов Відкритий лист за № 158. У дозвільному документі санкціонувався лише розвідкові роботи (без права розкопів), тому стаціонарні експедиційні дослідження 1928 р. на теренах округи Т. М. Мовчанівський знову проводив під керівництвом П. П. Курінного [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 466 зв., 467; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 15 зв., 18 зв., 16, 19; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 зв., 6 (с. 2, 3)].

Розвідки та інспекторські поїздки по окрузі було розпочато ще у квітні: у звіті згадується про обстеження низки пам'яток по р. Роставиці, але, на жаль, знову без переліку населених пунктів. Того ж місяця, разом із завідувачем Музейної ради О. Шульцем, здійснено виїзд до с. Бистрик, у якому оглянуто замчище XVI—XVIII ст.: зібрано підйомний матеріал (фрагменти горщиків, кахель та скляних виробів), знято план пам'ятки. Дослідник відмітив досить добру збереженість укріплень, котрі тільки в декількох місцях були частково розорані та зруйновані під час прокладання дороги.

У травні проведено обстеження території навколо сс. Юрівки та Вовчинець, під час якого зафіксовані *«скрізь на десятки верств понад долинами сліди поселень римської доби»*. До Юрівки Т. М. Мовчанівському довелося повертатися у зв'язку зі справою скарбошукачів (про що нижче), — під час цього виїзду на шкільній садибі було знайдено поселення з матеріалами *«римського часу»* та, очевидно, пізнього середньовіччя.

У червні здійснено виїзди до с. Довжик, де знайдено кераміку *«білогрудівського типу»* й незначні фрагменти кераміки трипільської культури, та до м. Погребища. В останньому проводилися земляні роботи поблизу місцевого костелу, якими були відкриті християнські пізні поховання. У верхніх шарах ґрунту було зібрано *«біля пуда»* керамічних матеріалів XVI—XVII ст., нижче — матеріали *«римського часу»*. Крім того, були обстежені околиці містечка, що не принесли бажаних результатів, — знайдені лише поодинокі уламки неолітичної кераміки [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 6, арк. 236—237; спр. 8, арк. 466—467 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 15 зв.—16 зв., 18 зв.—19 зв.; спр. 1д, арк. 11, 12, 14 (с. 23, 25, 29); ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 зв.—6 зв. (с. 2—4)].

Із середини червня до середини серпня Т. М. Мовчанівський перебував у відпустці на Уманщині: відвідав археологічний відділ Уманського музею, провів розвідки поселень та могильників білогрудівської культури та поселень трипільської культури в районі сс. Собківка, Полянецьке й Кочержинці (всі на південь від Умані). В околицях Полянецького дослідник зібрав *«досить пристойну збірку кремінювального матеріалу “білогрудівки” та інші.»*, що збагатила експозицію археологічного відділу Бердичівського заповідника. Окрім того, ним були проведені розвідки в околицях с. Фронтівка (тоді Оратівського р-ну Уманського округу) і виявлені рештки матеріалів трипільської культури та *«римської доби»* [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 16 зв., 19 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 зв. (с. 4)].

У серпні 1928 р. проведено розвідку на Ружинщині: здійснені обстеження в м. Білилів-

ка, Ружин, сс. Татарське Селище, Ягнятин та Карабчиїв. Ці роботи були проведені з метою пошуку найбільш цікавих об'єктів для стаціонарних досліджень.

У Білилівці, у частині містечка, що мала назву «Раставиця» зафіксовано залишки валу. Вал орієнтований із заходу на схід, замикав трикутник, що утворився при злитті рр. Роставиці та Ситні. Частково вал був повністю зруйнований, але на окремих селянських садибах досягав висоти до 2,5 м. З напільної сторони валу, у деяких місцях простежено залишки рову та другого, значно меншого, валу. Центральну частину міста, де колись стояв панський палац селяни називали «Дитинцем». Т. М. Мовчанівський вважав ці укріплення залишками літописного Роставця — столиці берендеїв¹ [ПСРЛ, т. 2, стб. 164, 536, 603]. Інше, округле в плані городище, оточене високим валом і глибоким ровом, доброї збереженості, обстежене в лісі, у двох верстах від центру містечка. Також були оглянуті рештки укріплень XVII ст. в ур. Башта, виявлено поселення трипільської культури в ур. Камені, на площі якого зібрані фрагменти кераміки, крем'яні скребки та проколки (серед підйомного матеріалу знайдено й *«слов'янське череп'я»*).

По дорозі з Білилівки до Ружина виявлено великий курган скіфського (?) часу та зафіксовані ще два подібних *«на горизонті... в бік Білопілья»*. На церковній садибі в Ружині оглянуті залишки укріплень, а на сільських городах знайдені фрагменти кераміки трипільської культури.

В с. Ягнятин обстежено два городища та курганний могильник на північній околиці села. В урвищі при в'їзді в село (ймовірно з півдня) зафіксовані рештки кладовища козацького часу, знайдені фрагменти кераміки, кахель, людські кістки, залишки гробовищ. Біля села обстежені залишки *«Змійового валу»*. Ще один відрізок валу обстежено між сс. Ягнятин та Карабчиїв, а в самому Карабчиїві — оглянуте городище *«розміром біля двох десятин, майже зо всіх боків оточене водою»* [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467 зв.—468; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 16 зв.—17, 19 зв.; спр. 1е, арк. 1—4; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 зв.—7 (с. 4—5); Мовчанівський, 1928, № 71, с. 6].

У вересні, вже після завершення розкопок, Т. М. Мовчанівський здійснив короткотермі-

1. Під час обстежень дослідник провів «студіювання» прізвищ мешканців містечка. На його думку, приблизно 30 родин мали прізвища тюркського походження (наприклад, Маначоки та Чигирі, могли бути нащадками половецьких князів Чагровичів, згаданих у літописі). На користь такого припущення Т. М. Мовчанівський наводив цікаве спостереження, що садиби родин із прізвищами «тюркського походження» розташовувались в межах укріплення давньоруського городища [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1е, арк. 2 зв.; Мовчанівський, 1928, № 71, с. 6].

нові розвідки «забуток доби римських поселень та розшуки слідів осель "берендичів"». Знову ж таки, у звіті не згадані пункти, поблизу яких були проведені розвідки [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 468 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 17; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 7 (с. 5)].

Власне *експедиційні дослідження* були проведені наприкінці серпня — на початку вересня 1928 р. Роботи здійснювалися під керівництвом П. П. Курінного й за участі фотографа Й. В. Трейбшо (від ВУАКУ). Від Бердичівського музею в розкопках приймали участь Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін. Зазначимо, що ці дослідження досить погано документовані: ні звіту, ні польових щоденників, ні фото чи креслень нам знайти не вдалося. Залишилися лише серія публікацій про дослідження в місцевій газеті «Радянський шлях» та рукописні чернетки цих статей в особовому фонді дослідника в Науковому архіві ІА НАН України¹ [НА

1. В архівному відділі Бердичівської міської ради збереглися фінансові документи експедиції 1928 р., а саме: квитанції Держбанку, загальні відомості про витрати, розписки копачів про отримання коштів за роботу, розписки П. П. Курінного та Й. В. Трейбшо про виплату добових і оплату фотознімків, акти про транспортні витрати, затрати на проживання [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, арк. 300; спр. 6, арк. 44, 47—48, 52—69, 72—73, 82—85, 99—100, 215, 219, 221, 233—234]. Загальний бюджет експедиції становив 520 крб. Найбільш затратною статтею експедиційних витрат була оплата роботи копачів. Усього за цією статтею витрачено 150 крб. (з розрахунку від 80 коп. до 1 крб. в день та 50 коп. за понаднормову роботу).

Праця фотографа й виготовлення фотознімків обійшлися у 127 крб.: на фото витрачено 85 крб. (всього 85 фотовідбитків на склі, розміром 6 × 9, 9 × 12, 12 × 16 1/2, 13 × 18, 18 × 24; зберігся список світлин [Там само, спр. 6, арк. 217—218 зв.]) та 42 крб. заплачено як добові за 14 днів роботи Й. В. Трейбшо. Добові П. П. Курінного склали 50 крб. (5 крб. в день), Т. М. Мовчанівського — 48 крб. (3 крб. в день), Б. В. Куткіна — 18 крб. (1,5 крб. в день).

79 крб. склали транспортні витрати (переїзди підводою, доставка матеріалів залізницею). Ще 13 крб. 50 коп. було компенсовано П. П. Курінному та Й. В. Трейбшо за залізничні квитки (виплачені окремо, очевидно, вже з додаткових коштів). Всього бл. 10 крб. витрачено на проживання, бл. 11 крб. — за охорону місць розкопок, бл. 13 крб. заплачено за пакувальні матеріали (ящики, папір і т. п.). Залишок, бл. 14 крб., витрачено на лагодження інструментів, виплату за засипку розкопів та компенсації за посіви, покупку дрібних речей (наприклад, пряслиць) у селян. Цікаво, що серед документів зовсім відсутні відомості про витрати на харчування.

Фрагментарно збереглися фінансові документи експедицій музею інших років: 1926 [Там само, спр. 3, арк. 127—130, 147—153, 419], 1927 [Там само, спр. 4, арк. 101—102, 245, 260—260 зв.], 1929 [Там само, спр. 10, арк. 12—13, 25, 32—33].

ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 1—8 зв.; Мовчанівський, 1928, № 75, с. 4; № 76, с. 4; № 78, с. 4].

Дослідження в с. Ягнятині. Експедицією були проведені розкопки курганного могильника, що знаходився на північній околиці села. У 1870-х рр. професор В. Б. Антонович на цій пам'ятці дослідив 16 курганів. На той час могильник нараховував орієнтовно 1000 курганів й за оцінкою дослідника був найбільшим за кількістю насипів курганним некрополем в Київській губернії [Антонович, 1893, с. 1, 30—34]. У 1928 р. на пам'ятці нараховувалося близько 30 курганів.

Всього було розкопано 10 курганів. За Т. М. Мовчанівським, кургани мали типову будову насипу: на 2—3 штиках зафіксовано «систему плесковатих каменів, що утворюють подібність кола»²; нижче, на 3—4 штиках, знаходилися залишки розставленого посуду, сліди вугілля, перепалені кістки тварин (очевидно, свідчення тризни); ще нижче, на 5—6 штиках, фіксувався кістяк і рештки домовини.

В усіх курганах, окрім одного, зафіксовано одиночні тілопокладення на спині (з опису не зрозуміло на давньому горизонті, чи в підкурганних ямах), орієнтовані головою на захід. Руки в основному витягнуті вздовж кістяка, або складені на грудях чи в районі тазу. У кургані № 2 знайдено два поховання, — чоловіче та жіноче. Небіжчиків ховали в домовинах, зроблених «в зруб з колотих плахів дуба й закріплено цвяхами». Супроводжуючий інвентар нечисленний. У жіночих похованнях знайдені скроневі кільця («кульчики») з бронзового крученого дроту та позолочені скляні намистини на грудях, пряслице; у чоловічих — бронзові дротяні кільця на пальцях рук, бойову сокиру, наконечник списа, енкалпійон (рис. 11). Усі поховання датовані автором досліджень X—XI ст. [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 4—6; Мовчанівський, 1928, № 75, с. 4; № 76, с. 4].

Окрім того, були розкопані залишки землянки давньоруського часу та господарчої ями у формі «великого бутля» із сильно обпаленими стінками, глибиною до 2 м (1 сажень), у якій знайдені «різні хатні покидьки» [Там само].

В околицях села виявлені глиняні «точки» трипільської культури, знаряддя з кременю,

2. З наявного в газетній публікації опису важко зрозуміти, що мав на увазі автор досліджень. Цілком ймовірно, що мова йде про кам'яну конструкцію в насипі кургану. Могильники давньоруського часу з кам'яними обкладками в курганному насипі на території України відомі в басейні верхньої та середньої течії р. Уборть та на Словечансько-Овруцькому кряжі, а також були зафіксовані В. Б. Антоновичем поблизу с. Вчорайше (в 15 км на північний захід від Ягнятина) та с. Буки (Сквирського р-ну на Київщині, 30 км на північний схід). Огляд історії досліджень цих пам'яток див.: [Петраускас и др., в печати].

кістки та каменю, досліджено «*п'іч, що наближається по типу до гончарного горна*» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 8; Мовчанівський, 1928, № 78, с. 4].

Дослідження в м. Білилівка проводилися на поселенні трипільської культури в ур. Камені. Пам'ятка, що частково руйнувалася, знаходилася на високому правому березі р. Роставиці. Розкопками відкриті залишки трипільських «площадок», знайдено кремінні знаряддя («*ножики, колуні, скребки, стрілки*»), велику кількість фрагментів посуду, глиняні пряслиця, у тому числі й частково орнаментовані, «*жорники*», антропоморфні статуетки — «*божки*», кістяні проколки (рис. 11), фрагмент кістяної мотики, кістки тварин (оленя, лося, свині, бика, вівці). Порівнюючи матеріали трипільської культури з Білилівки та Ягнятина з матеріалами попередніх років (Плисків-Чернявка, Райки, розвідки), Т. М. Мовчанівський підтверджує своє припущення про окремий тип трипільської культури що на теренах Бердичівщини [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 6—8 зв.; Мовчанівський, 1928, № 78, с. 4].

Дослідження 1929 року. Із середини 1928 р. загострюються стосунки Т. М. Мовчанівського з деякими представниками Музейної ради (допоміжного дорадчого органу при музеї) та окремими співробітниками музею, дії яких підтримувалися певними членами округових Наросвіти та Політосвіти. Приводом до конфлікту стало втручання цих осіб у справи управління діяльністю музею. Пік цього протистояння припав на зиму 1929 р. Дійшло навіть до відкритого цькування науковця, провокацій, доносів, постійного стеження, обшуків помешкання за його відсутності. Т. М. Мовчанівський почував себе знесиленим, хворів більшу частину весни 1929 р., подавав прохання про звільнення чи переведення на нове місце роботи, навіть здійснив спробу самогубства. Конфлікт був вирішений тільки втручанням Головнауки: було створено комісію під головуванням Ф. А. Козубовського¹ та за участі представників від Бердичівської округової Наросвіти, Бердичівського ОВК, ОРПС, Агітпропу ОВК, Секції наукових робітників та інших установ для обстеження стану й діяльності Бердичівського округового музею-заповідника. Комісія, за результатами здійсненої перевірки, влітку 1929 р. підтвердила кваліфікацію Т. М. Мовчанівського, а його робота на посаді директора музею отримала позитивну оцінку [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 697—700; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 81—82, 90, 93—94, 97—99, 100—101 зв., 104, 107—109, 119, 130; Нестуля, 1991, с. 211—212].

1. Очевидно, саме з того часу розпочалася дружба та співпраця Ф. А. Козубовського і Т. М. Мовчанівського, яка продовжилася під час спільної роботи в складі експедиції БоГЕСу та в ПМК ВУАН і тривала до трагічної смерті науковців.

Зрозуміло, що за умов повного морально-го пригнічення та фізичного виснаження, Т. М. Мовчанівському було не до планування та проведення польових досліджень. Утім, незважаючи на все, дослідник не полишав наміри щодо польового сезону. Так, на середину травня 1929 р. планувалося оформлення охоронної території й визначення меж археологічних заповідників (городищ та могильника в с. Ягнятині та городища в с. Карабчіїві). Науковець намічав провести охоронні дослідження цих пам'яток [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 686—686 зв.].

У листі до округового інспектора Наросвіти від 3 липня 1929 р. Т. М. Мовчанівський, виконуючи розпорядження НКО УСРР про подання до органів охорони оперативних планів, окреслює основні завдання археологічних досліджень на польовий сезон: провести розкопки на території археологічних заповідників по р. Роставиці на Ружинщині, зокрема в Ягнятині, розкопки курганного могильника біля с. Нехворощ, що нараховував 56 курганів, дослідження могильника біля с. Скragлівки, розвідки й розкопки поховальних слов'янських пам'яток на Любарщині та біля с. Трощі. Дослідник обґрунтовує вартість робіт і просить поставити питання перед Президією Бердичівського ОВК про виділення на дослідження 600 крб. [Там само, арк. 660, 691, 696]. Одночасно питання про фінансування підіймає й Музейний комітет [Там само, арк. 358] та ВУАК [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 222].

З 23 липня по 12 серпня 1929 р. Т. М. Мовчанівський за пропозицією ВУАКу й Головнауки прийняв участь у дослідженнях Ольвії [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 619, 624, 627; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 33 зв.—36 зв. (с. 66—71)].

Отже, здійснити власні дослідження на Бердичівщині, окрім незапланованих «рятивних» робіт на старому єврейському кладовищі в Бердичеві, Т. М. Мовчанівському вдалося лише восени 1929 р. Роботи проводилися за відкритими листами Уп(к)рнауки № 244 та 359 (рис. 7), за якими досліднику надавалося право проводити розвідки різночасових пам'яток матеріальної культури та розкопки пам'яток слов'янської доби в межах Бердичівської округи, реєстрацію та догляд за охороною пам'яток культури. Якщо в попередні роки планові археологічні дослідження музею проводилися за участі представника ВУАКу (П. П. Курінного), то в поточному році Т. М. Мовчанівський проводив дослідження самостійно [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а, арк. 1; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3 (с. 1); спр. 309/5, с. 1].

Розвідки, виїзди для огляду пам'яток. Протягом другої половини року Т. М. Мовчанівським були проведені виїзди для обстеження й організації охорони археологічних заповідників у сс. Карабчіїві та Ягнятині [Там само].

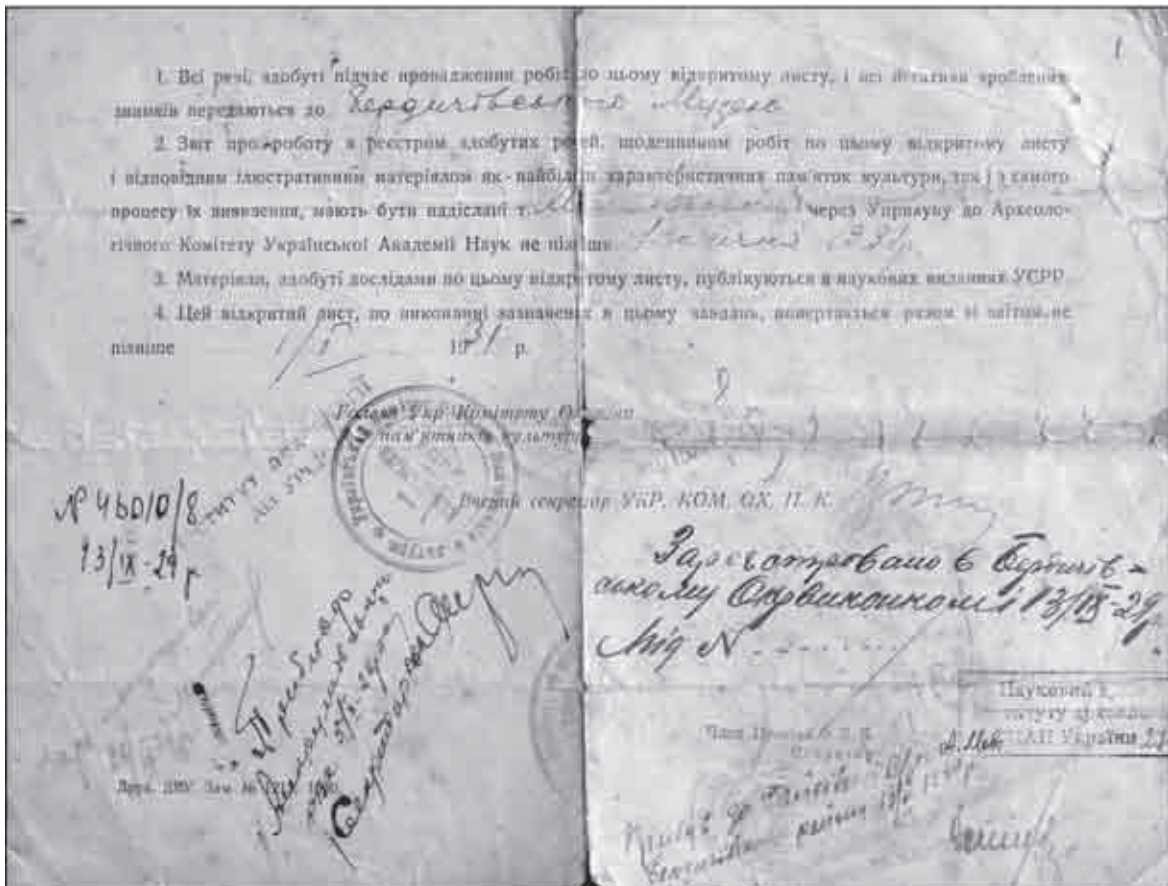

Рис. 7. Відкритий лист Уп(к)рнауки № 359 на ім'я Т. М. Мовчанівського, виданий на право проводити дослідження на території Бердичівської округи [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 27]

Наприкінці літа — восени 1929 р. в с. Ново-Фастові було знайдено скарб чеських монет XVI—XVII ст. (?). За свідченнями селян, у глиняному горщику «попелястого кольору з тисненим орнаментом» знаходились 124 монети. Достовірно, що Т. М. Мовчанівський виїздив на місце знахідки, хоча документованих підтверджень не маємо. 75 монет було надіслано для визначення завідувачу нумізматичного відділу Всеукраїнського музейного містечка в м. Києві В. А. Шугаєвському [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 582].

18 вересня Т. М. Мовчанівський обстежив два городища біля с. Деревичі на Любарщині. Перше городище, яке місцеві мешканці називали «замчиськом», знаходилося на відстані 1 км на захід від села й займало високий мис лівого берегу р. Деревички (в щоденнику — р. Лиски). За оцінкою дослідника, площа городища становила близько 1 га (0,75—0,8 десятин). Майданчик городища, на якому розміщувалася сільська садиба, був оточений двома валами та трьома ровами. На городях садиби були зібрані фрагменти кераміки «скитського типу» та давньоруського часу, у тому числі й орнаментовані, уламки витих скляних браслетів, фрагмент енкаліпсона. Здійснені обміри укріплень городища, знято окомірний план пам'ятки та зроблено декілька фото, що, на жаль, не збереглися. На весну 1930 р. планувалося детальне обстеження городища [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

Інша укріплена пам'ятка оглянута дослідником, яку селяни називали «городищем», знаходилася в 0,5 км на південний—схід від села. Городище, неправильної трикутної форми, займало територію мису, утвореного лівим берегом р. Лиски та правим берегом її безіменного допливу. Площа городища становила біля 1,5 десятин. З півдня, з напольної сторони, площадка городища була захищена валом (шириною бл. 8,5 м) та двома ровами (перший — глибиною 1,5—2 м, шириною 7 м; другий — біля 1 м глибини та 11—13 м ширини). У 75 м південніше від укріплень містилася природна балка, що додатково захищала городище. Було знято окомірний план пам'ятки, що теж не зберігся. На поверхні знайдені фрагменти посуду «римської, скитської та слов'янської доби», уламки ліпної кераміки близькі до «білогрудівського типу», знаряддя з кременю.

Очевидно тоді ж, було оглянуто рештки городища на церковній садибі в с. Стара Черторія [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 16 (с. 23); спр. 309/5, с. 23].

Навесні 1929 р. до музею надійшло повідомлення від вчителів білилівської трудової школи про палеонтологічні знахідки в глиняному кар'єрі в східній частині м. Білилівка. 27—28 вересня Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін обстежили кар'єр, що розміщувався на правому березі

р. Роставиця, біля млина, в ур. Бурти. Знахідки, три хребці мамонта (рис. 16, 1), фаланги лап чи ніг великих тварин, уламки гребра й зуби хижака, були знайдені в шарі руди глини на глибині більше 5,5 м. За розповідями селян, багато кісток було викинуто і знищено під час розробки кар'єру. Оскільки копачів для розчистки осипів на місці знахідок знайти не вдалося, Т. М. Мовчанівський доручив спостерігати за роботами в кар'єрі вчителю Лотоцькому, а самі дослідження були відкладені. Обмежилися лише виїмкою моноліту шару глини для експонування в музеї. В ході розчистки моноліту було виявлено зуб мамонта. Знахідок кременю та знарядь не знайдено. Також було проведено розвідку в околицях кар'єру з учнями трудової школи [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 574; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 29—30 (с. 57—59); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

3—4 жовтня було оглянуто городище в с. Вчорайше. Пам'ятка розташовувалася на лівому березі р. Постіл (в щоденнику — р. Роставиця), в межах села, біля церкви, на мисоподібному останці між двома долинами. Площадка городища мала форму неправильного кола й займала площу біля 1,5 десятин (бл. 1,6 га). На ній розміщувалися сільська лікарня, сади та городи селян. Судячи з опису, городище мало укріплення лише з напільної частини (західної в тексті, південної за планом¹), де було зафіксовано вал і рів по якому проходила сільська вулиця. Інші схили були терасовані, і ці тераси Т. М. Мовчанівський прийняв за залишки укріплень. Було знято окомірний план городища (рис. 14, 1) та зібрано підйомний матеріал. Пошуки курганних могильників, згаданих Л. І. Похилевичем та В. Б. Антоновичем [Антонович, 1893, с. 34—37], не принесли успіхів, — очевидно, на той час, кургани вже були розорані [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 43 зв. — 44 зв. (с. 86—88); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

Влітку 1929 р. до музею надійшло повідомлення від секретаря партосередку андрушівської цукроварні Р. Ф. Кричківського про знахідки у центральній частині торфовища поміж сс. Гардишівка та Андрушівка тваринних та людських кісток, фрагментів кераміки, посуду, металевих речей. У 1928 р. були знайдені цілий глиняний горщик, череп людини, роги лося; у 1929 р. — човен-довбанка, залізний спис, череп тварини та людські кістки.

1. Опис пам'ятки у звіті та щоденнику досить запутаний і важко співвідноситься з картографічними матеріалами 1930-х рр. Не виключено, що Т. М. Мовчанівський помилився зі сторонами світу та орієнтацією пам'ятки. Оскільки після нього городище додатково не обстежувалося науковцями, інформація потребує перевірки в польових умовах.

5—7 жовтня Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін здійснили обстеження торфовища. На час обстеження розробки торфу вже не проводилися й торфовище було затоплене. За допомоги робітників торфорозробок було обстежене місце знахідки довбанки. Човен перебував під шаром торфу на глибині бл. 1 м (1,5—2 аршина). Його носова частина була пошкоджена машиною для вибірки торфу. Човен, ймовірно, був видовбаний з осоки, розміри його збереженої частини становили близько 4 м (2 сажня) у довжину і 70 см (1 аршин) у ширину, стан збереженості досить добрий. Витягнути човен із під шару торфу й води не вдалося, тому вирішено було відкласти роботи до весни 1930 р. На жаль, нам нічого не відомо про подальшу долю знахідки.

Керівництвом торфорозробок для музею були передані речі знайдені в минулі роки: рештки людського черепа, череп вівці (?), частково обламани роги лося зі слідами довгого перебування у воді. Уже після від'їзду дослідників керівник торфорозробок переслав до музею залізний спис (довжина 40 см, ширина леза 5,8 см), що його було знайдено на глибині 1,5—2 м у торфі біля с. Гальчин (рис. 14, 3) [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 576; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 44 зв.—46 (с. 88—91); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 (с. 21); спр. 309/5, с. 15].

Дослідження на єврейському кладовищі м. Бердичева. Влітку 1929 р. Бердичівський міськомгосп запланував облаштувати парк на місці старого єврейського цвинтаря в центрі міста¹. Тут, на площі близько 3 га, на той час залишалося біля 150 старих надгробків і, зокрема, — могила святого ребе Лібера із с. Бистрик. Грабарська артіль почала зносити історичні надгробки, викопані плити та кістяки скидати в провалля та ями. Роботи з планування території кладовища розпочалися без погодження з музеєм, хоча Т. М. Мовчанівський наголошував на художній й мистецькій цінності надгробків.

За ініціативою дослідника була створена комісія до якої ввійшли представники міської ради, округової Наросвіти, спілки РОБОС, єврейської секції ОВК, преси та музею, що оглянула кладовище й постановила призупинити роботи та підняти клопотання про оголошення старої частини кладовища — ділянки, розміром 130 × 25 м, на якій збереглися непошкоджені могили здебільшого XVIII ст. — заповідником місцевого значення [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32, 236, 249, 257; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3 зв. (с. 2); спр. 309/5, с. 2].

1. Територію старого єврейського кладовища тепер займає парк культури та відпочинку імені Т. Г. Шевченка. Детальніше про цвинтар див. на електронному ресурсі «Мій Бердичів» (сторінка «Старе єврейське кладовище»).

Упродовж 22 червня — 4 липня співробітниками музею² були проведені розкопки трьох поховань XVII ст. в центральній та південній частині цвинтаря, щоб дослідити особливості єврейського поховального обряду. Під час досліджень застосована нетрадиційна методика. По периметру могильної ями прокопувалися бокові заглиблення-кесони, шириною 0,5 м, що слугували для зручності дослідників. У такий засіб у центрі утворювався моноліт ґрунту з похованням, т. зв. стіл. Надалі розчистка площини могили проводилася виключно ножами по штихам у межах спеціально окреслених метрових і дециметрових квадратів. Поховання № 1, датоване за написом на могильній плиті 1719 роком, було розчищене, взяте монолітом і перевезене до музею для експонування.

У двох могилах виявлені одиночні поховання. У розкопі № 3 зафіксовано три кістяки на різних рівнях, один над одним, що пояснювалося різночасовістю поховань із чітко визначеною обрядом глибиною могильної ями. У верхніх шарах засипки могили № 1, у районі могильного каменю, виявлено рештки кількох впускних дитячих поховань.

Поховані покладені на спині із витягнутими вздовж кістяка руками, орієнтовані на захід. Могильні ями були перекриті дощатим настилом, гробовища відсутні. Біля черепа й грудної клітки декількох кістяків розчищено прошарок білого попелястого пороку, що на думку дослідника було свідченням звичаю посипати тіло покійника «єрусалимською землею». Очиці черепа всіх кістяків були прикриті фрагментами керамічного посуду, — вияв традиції закривати очі померлому «*аби не заздрив уже на землі*». Поховання супроводжувалися досить численним інвентарем: біля покійників знайдені мідні монети, керамічні полив'яні люльки, кремінне кресало (на думку Т. М. Мовчанівського, підтверджену розповідями присутніх під час досліджень євреїв-старожилів, звичай класти покійнику речі одержані ним за життя від святого цадика), залізні замочки (звичай «*замикання мерця*»), глиняні й залізні підсвічники. Знахідки в похованнях великої кількості фрагментів кераміки й уламків скла, свідчать про звичай класти до могили посуд.

Окрім того, у розкопі № 2 було зафіксовано п'ять груп перемішаних людських кісток (кошти) в неглибоких ямах, можливо, — перепоховання кістяків із могил зруйнованих земляни-

2. У роботах брали участь співробітники музею Т. М. Мовчанівський, Б. В. Куткін, Н. І. Манасевич та З. А. Кельман, періодично допомагали місцеві активісти. Планувалося також залучити до досліджень безробітних мешканців с. Райки, що мали досвід археологічних досліджень у складі експедицій музею [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 630; НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 4 (с. 3); спр. 309/5, с. 3].

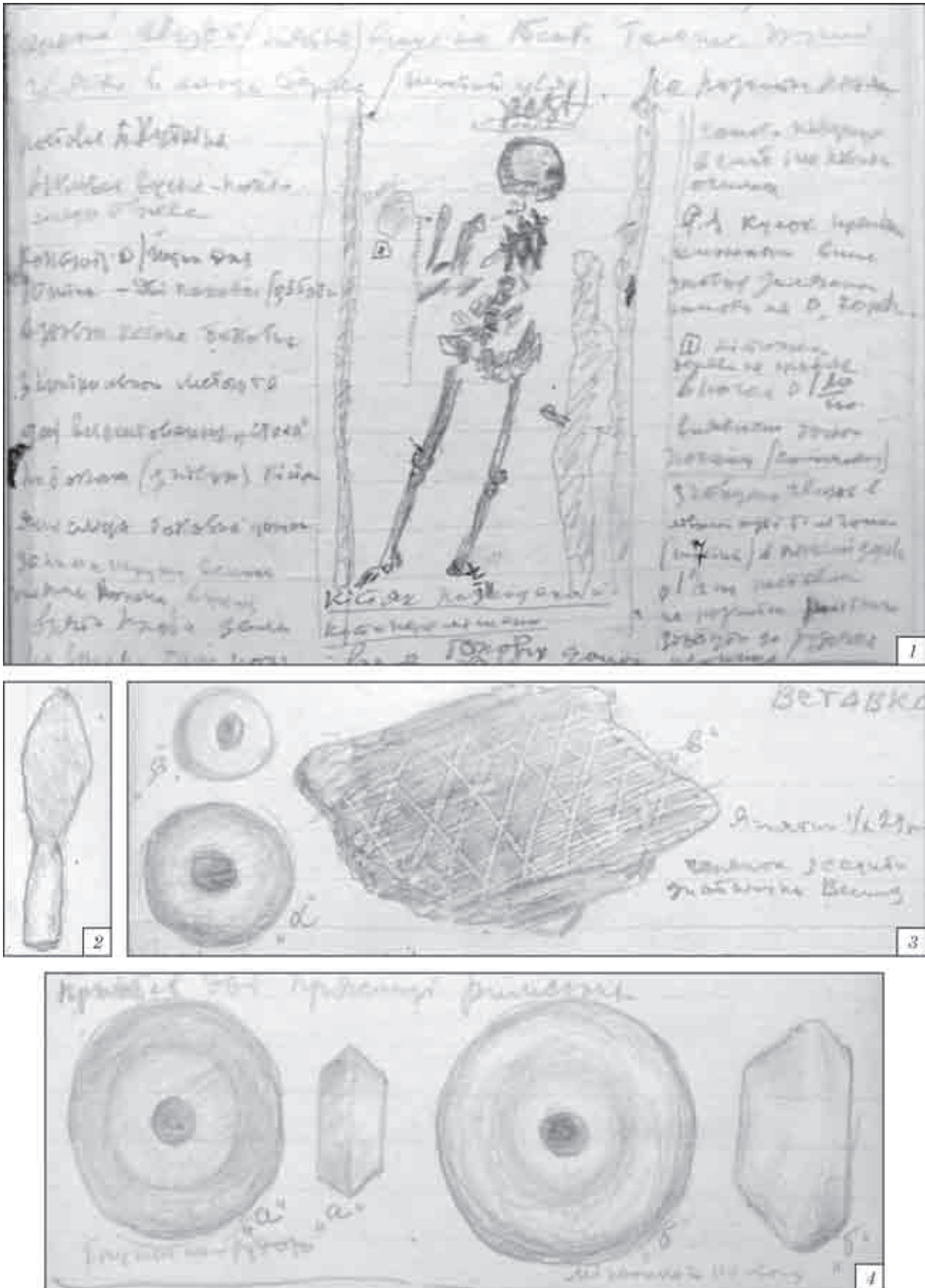

Рис. 8. Дослідження в с. Ягнятин, 1929 р.: 1 — схема поховання зі сторінки щоденника; 2 — малюнок стріли, виявленої в похованні; 3 — фрагмент кераміки та пряслиця знайдені під час розвідки в околицях села; 4 — малюнок глиняних пряслиць, куплених у місцевих мешканців [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 39 зв.—40, 41, 42 зв. (с. 78—79, 81, 84)]

Рис. 9. Дослідження Райковецького городища: 1 — початок досліджень 1929 р.; 2 — одна з ділянок городища з кістяками загиблих та знахідками артефактів [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негативи № 5814, 5721]

ми роботами під час забудови південної частини цвинтаря в попередні десятиліття. Також було обстежено кілька зруйнованих грабарями поховань і зібрано супроводжуючий поховальний інвентар. Біля одного з таких поховань знайдено цілий орнаментований штампованим геометричним орнаментом горщик XVII ст., на дні якого мігтися рештки дитячого кістяка (підтвердження переказів про звичай ховати незаконнонароджених немовлят чи викиднів у посуді) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 1—17 (с. 1—33); спр. 2а, арк. 2—18; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3—6 (с. 1—7); спр. 309/5, с. 1—7; оп. 6, спр. 1, с. 1—7].

Окремо вкажемо, що в південній частині цвинтаря знаходилися залишки валоподібних насипів. Т. М. Мовчанівський планував закласифікувати контрольний розкоп із метою здійснити переріз цих насипів, оскільки припускав, що вони є залишками зовнішнього валу старого Бердичева. Свідчення про такі роботи відсутні. За спостереженнями Т. М. Мовчанівського, серед оглянутих й досліджених на кладовищі могил могли бути поховання кочових татар XVII ст. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1,

арк. 3 зв. (с. 2); спр. 309/5, с. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 123].

Перепланування кладовища й подальші розкопки занепокоїли єврейську громаду. Містом ширилися чутки про нищення могил, знущання над кістяками й похованнями предків, що мусило призвести до «перевороту світу». Єврейські священники розпочали агітацію проти планів міськради, а з початком досліджень і проти співробітників музею, збиралися підписи під петицією з вимогою припинити роботи. На місці досліджень постійно був присутній численний натовп (від 1000 до 2000 осіб). Юрба, особливо на початку робіт, переважно була налаштована досить вороже, були спроби провокації. Для охорони розкопів та співробітників довелося залучати міліцейську варту.

Таку ситуацію Т. М. Мовчанівський використав на свою користь. Прямо на місці, під час розкопок він розпочав дискусії з місцевими рабинами та талмудистами, проводив лекції на різноманітні теми. Разом із членами Музейного комітету т. Бочком та т. Дмитрієвим розгорнув цілу антирелігійну кампанію: на підприємствах та установах міста, на зборах міських громад щовечора, після закінчення досліджень,

виголошувалися лекції на антирелігійну тематику, доповіді про хід і результати розкопок, ілюстровані здобутими матеріалами [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а, арк. 18—21; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3—6 (с. 1—7); спр. 309/5, с. 1—7; оп. 6, спр. 1, с. 1—7; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 122—123, 125].

22 липня 1929 р. рішенням пленуму міської ради частину території кладовища було відведено під заповідник єврейської матеріальної культури [Мовчанівський, 1929, № 86, с. 4]. Але вже в листопаді 1930 р. Бердичівська міськрада скасувала своє попереднє рішення й запропонувала Т. М. Мовчанівському перевезти найцінніші надгробки до музею. Через декілька років на місці цвинтаря облаштували парк відпочинку.

Звіти й щоденники досліджень на єврейському кладовищі (численні фото не збереглися), що містять описи досліджень, промальовки написів із надгробків, зібрані документальні дані та історичні відомості щодо кладовища, перекази та легенди, отримані від євреїв-старожилів Бердичева під час розкопок, — потребують окремої публікації.

Дослідження кургану в с. Ягнятин. Наприкінці вересня 1929 р. Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін, перебуваючи в Ягнятині в справі організації охорони двох городищ та

курганного могильника, що були оголошені заповідником місцевого значення, провели розкопки одного кургану. Роботи здійснені 30 вересня — 2 жовтня. За об'єкт дослідження було обрано курган, розташований окремо на південний захід від основної групи, на городі гр. Ляхути. Курган був частково пошкоджений ямами в центрі насипу та західній частині. Його розміри: висота — 1,5 м, діаметр — 10 м.

Під час досліджень кургану Т. М. Мовчанівський продовжував експериментувати з методикою. Насип кургану знімався шарами по штикам (25—30 см). Починаючи від рівня давньої поверхні (5-й штик), на якому проявилися контури могильної ями, була застосована методика, випробовувана під час досліджень могил на єврейському кладовищі Бердичева. По периметру контурів могильної ями прокопувалися по штикам рови-кесони (до 11-го штика). Потім розбиралося заповнення могильної ями, що у такий спосіб перебувало на підвищенні.

У насипі виявлені фрагменти глиняного посуду, кісток тварин, дрібні залишки горілого дерева, дрібні камені, фрагмент шлаку. На рівні давньої поверхні (5-й штик) у північній частині кургану знайдені фрагментований горщик і рештки кісток, які дослідник вважав залишками тризни. Нижче, у західній частині розкопу зафіксовані залишки горілого дерева, що, на думку автора розкопок, слугували пе-

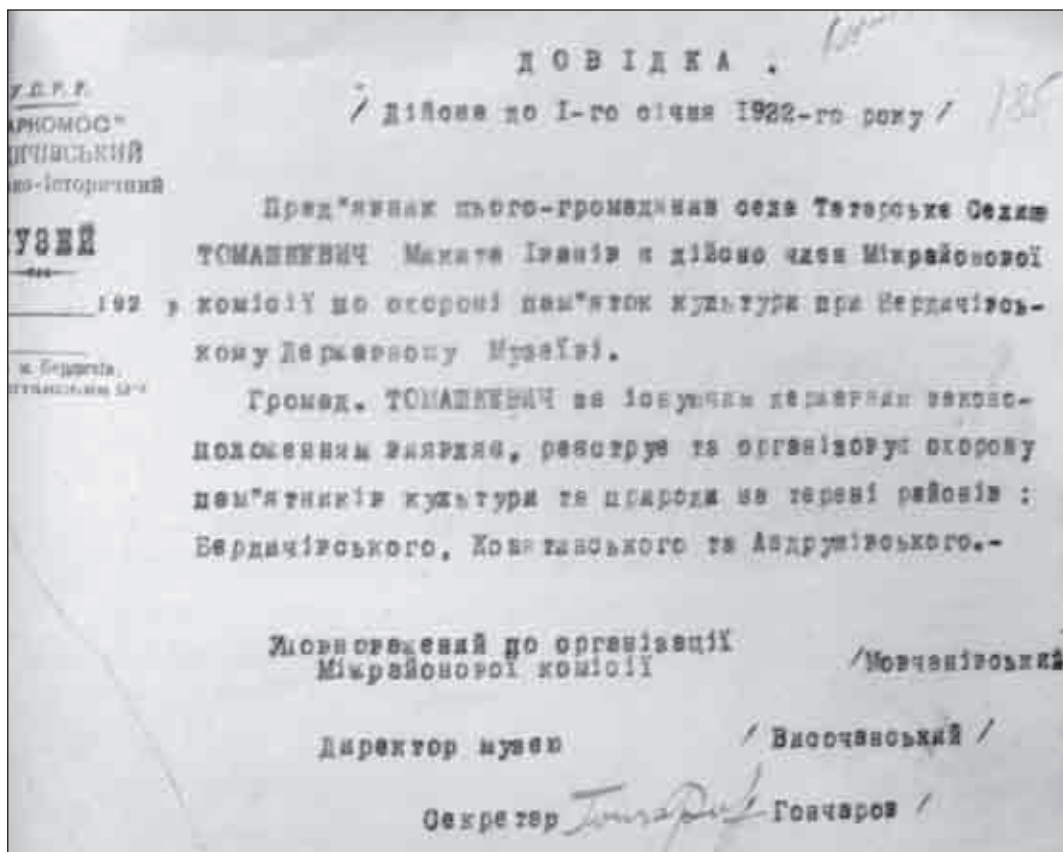

Рис. 10. Довідка-повідчення кореспондента, члена комісії по охороні пам'яток культури при Бердичівському державному музеї [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 185]

рекриттям могильної ями (в центрі залишки перекриття були зруйновані ямою скарбошукача). Під час розбору 6—9-го штиків виявлено частину нижньої людської щелепи, сліди горілого дерева та 2 кованих цвяхи. Нижче 9-го штика зафіксоване поховання.

Могильна яма, судячи з опису, була заглиблена в материк на глибину 1,18 м. Кістяк, довжиною 1,75 м, орієнтований головою на захід, погано збережений у районі грудей та поясниць. Руки, ймовірно, були витягнуті вдовж кістяка. Одна з кистей містилася на віддалі 60 см від хребта, за межами домовини. Череп повернуто на північ (рис. 8, 1). Зверху над кістяком залягали суцільні пласти обвугленої деревини й попелу. Над черепом, біля грудей, у ногах та районі тазу знайдено 9 залізних цвяхів. З обидвох боків від кістяка зафіксовані рештки поздовжніх тонких дошок чи кори (вирізки землі з корою труни були взяті окремо для експонування в музеї). На них і біля них залягали великі плями попелу з вугіллям. Під кістяком слідів деревини не зафіксовано. На думку дослідника, тіло покійника було вкрито корою чи тонкими дошками з боків та зверху (розміри труни 2,3 × 0,95 м) і присипане гарячим вугіллям із кострища. Про це свідчили більш перегорілі дошки зверху кістяка та перепалена права голівка. Біля лівої руки кістяка знайдено залізну листовидну стрілу (рис. 8, 2) зі слідами дерева в насаді [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 32—33 (с. 63—65), арк. 39—43 (с. 77—85); спр. 17, кресл.; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 11—14 (с. 17—20); спр. 309/5, с. 17—20].

Окрім того, були визначені межі і площа курганного могильника, що підлягали вилученню з землекористування й внесенню до території заповідника. У межах села проведені додаткові розвідки. На схід від городища, на відстані 1,5 версти, виявлено два нові поселення, знайдено фрагменти кераміки трипільської культури та давньоруського часу, уламки глиняної статуетки та вироби з кременю. На городах садиб села та на полях і городах на захід від місця курганного могильника зафіксовано декілька плям із матеріалами «римського часу» (зокрема на городах селян С. Ляхути та В. Табачука), зібрано фрагменти посуду та глиняні пряслиця (рис. 8, 3). Ймовірно, що на одній із плям було закладено шурф і виявлено залишки печища (опис цих робіт у щоденнику записано нерозбірливо) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 32—33 (с. 63—65), арк. 39—43 (с. 77—85)].

Дослідження 1929—1930 рр. на Райковецькому городищі. 20 жовтня 1929 р. Т. М. Мовчанівський виїхав до с. Райки «для короткотермінової розвідки на городищі слов'янському». Дослідженнями ставилося на меті вивчити археологічні комплекси та стратиграфію нашарувань на пам'ятці, встановити датування городища. Одним із головних за-

вдань, поряд з уже перерахованими, було здобути матеріали, щоби «поновити інвентарем «слов'янські» вітрини музею», оскільки планувався впорядкування середньовічної експозиції археологічного відділу. Цими роботами дослідник планував розпочати цілеспрямовані щорічні дослідження городища (рис. 9, 1) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 9; спр. 2, арк. 49 (с. 97)].

У 1929 р. на городищі було розкопано три ділянки, загальною площею 370 м²: ділянка I — розкоп у південно-східній частині городища, площею 180 м² (20 квадратів 3 × 3 м); ділянка II — траншея в першому від площадки рові, у північній частині городища, закладена вздовж напрямку рову (захід-схід), розміром 10 × 1 м; ділянка III — траншея через все плато городища, орієнтована із заходу на схід, розмірами 56 × 3 м (18 квадратів 3 × 3 м), до якої в центральній частині з півдня й півночі прирізано два квадрати площею 9 м² (всього 180 м²) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 9—16; спр. 2, арк. 49—52 (с. 97—103); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 7—10 зв. (с. 9—16); спр. 309/5, с. 9—16; оп. 6, спр. 1, с. 9—16].

Роботи 1930 р. проведені 14 травня — 7 червня та 31 липня — 13 серпня. Усього розкопано п'ять ділянок, загальною площею 775 м². Основний розкоп (ділянка IV) розміщувався в східній частині площадки городища, між ділянками I та III 1929 р., займав площу 600 м² (6 квадратів 10 × 10 м). Ділянка V, закладена в північно-західній частині городища, мала форму у вигляді літери «Т» і складалася із двох частин: траншеї в рові, розміром 17 × 1,25 м, та розкопу на площадці в місті в'їзду, розміром 8 × 5 м. Загальна площа ділянки 61,25 м². У західному рові було розміщено ділянку VIII — невеликий розкоп, розміром 5 × 4 м. Ще дві розкопачні дільниці закладено на плато поза межами городища. Ділянка VI, розміром 6 × 5 м, знаходилася безпосередньо за валом, на південний захід від городища, на лівому березі р. Рублянки, у місці виходів печини на поверхню. Розкоп, розміром 9 × 7 м, закладено в 150—170 м на захід від валів городища, поблизу кургану (ділянка VII) [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 320—321 зв.; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/14; спр. 327/15; оп. 6, спр. 2; спр. 3; спр. 40].

Дослідження 1929—1930 рр. проведені коштом асигнувань із місцевого бюджету Бердичівським ОВК та дотацій від округової Наро-світи.

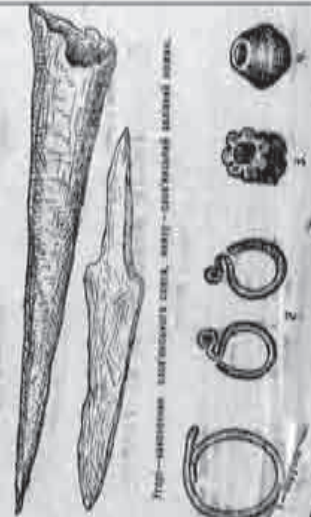
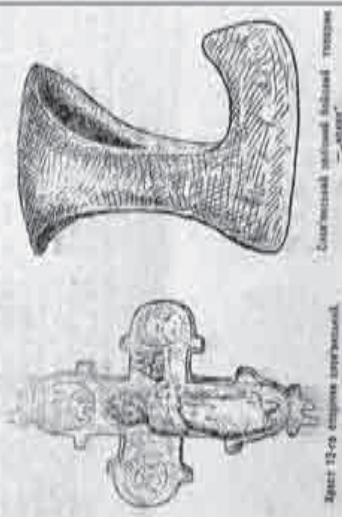
Розкопками була відкрита яскрава деталізована картина одномоментного раптового погрому й загибелі давньоруського міста: досліджені залишки системи житлово-фортифікаційних споруд городища (вали, рови, тараси, потерни), рештки горілих житлових та господарських комплексів. На площадці городища та під завалами виявлено велику кількість людських

Ч 76 (1448) Середя 3 жовтня 1928 року

Вивчаємо минуле нашого краю.

Як жили наші предки—слов'яни тисячу років тому назад.
Найдавніші археологічні розкопки у с. Ягнятині (Ліворуч) та Білгороді (Праворуч) Бердичівського музею.

Після того як вивчали релігійні та інші предмети, що належали до часів язичництва, ми почали досліджувати стародавній побут наших предків. Зараз ми знаємо багато цікавих речей про життя наших предків тисячу років тому назад.

Ч 78 (1450) Неділя 7 жовтня 1928 року Р А Д Я Н С Ь К

Вивчаємо минуле нашого краю

3. Розвідки трипільських поселень по р. Роставиці
Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею.

Спочатку в розвідках були використані дані з археологічних досліджень, зроблених на території Бердичівського музею. Зараз ми знаємо багато цікавих речей про життя наших предків тисячу років тому назад. Зараз ми знаємо багато цікавих речей про життя наших предків тисячу років тому назад.

1—фигура—башка, 2—шишковий стрижень. 3—фигура—башка, 2—шишковий стрижень. 3—фигура—башка, 2—шишковий стрижень.

Рис. 11. Публікації в газеті «Радянський шлях» про дослідження 1928 р. в Ягнятині (ліворуч) та Білгороді (праворуч) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 59]

та тваринних кістяків (рис. 9, 2), поряд із якими знайдено безліч різноманітних виробничих (сільськогосподарських та ремісничих) та побутових артефактів, предметів військового й релігійного призначення, решток одягу, прикрас, горілі запаси різноманітного збіжжя (пшениці, жита, проса, ячменя, льону, конопель), круп і муки тощо [Мовчанівський, 1935; Гончаров, 1950].

Ми не будемо детально розглядати результати робіт на Райковецькому городищі, лише зазначимо, що значення досліджень цієї пам'ятки [Томашевський, 1999; Томашевський та ін., 2007], організація робіт експедиції, застосовані під час вивчення городища елементи комплексної методики розкопок та фіксації даних, власне історія польового дослідження пам'ятки та спосіб і міра введення результатів до наукового обігу, персональний склад експедиції, долі дослідників і документації розкопок, архівних та фондowych матеріалів і колекцій потребують спеціальних розвідок та окремих публікацій.

У 1931 р. дослідження Райковецького городища за пропозицією Т. М. Мовчанівського планувалося приурочити до ювілейних свят із нагоди 10-ї річниці Всеукраїнської академії наук, щоби дослідження змогли відвідати провідні закордонні та вітчизняні вчені. Питання організації, проведення, персонального складу, забезпечення експедиції розглядалися на засіданнях Президії та Ювілейної комісії ВУАН, Українського комітету охорони пам'яток культури (далі — УКОПК), Сектору науки НКО УСРР, Київської інспектури охорони пам'яток культури, ВУАКу, Бердичівського партійного комітету та Бердичівського ОВК, Бердичівських філій Держторгу та Укрснабу Наркомату постачання УСРР та ін. До складу експедиції планувалося залучити найкращих фахівців-археологів з України та запросити науковців із Москви й Ленінграду. Були проведені значні підготовчі роботи, визначене фінансування в розмірі 6,5 тис. крб. Але вже в червні 1931 р. Сектор науково-дослідчих установ НКО УСРР вирішив відкласти дослідження Райковецького городища на слідуючий рік, а в поточному році рекомендував провести лише розвідкові роботи на пам'ятці, упорядкувати здобуті матеріали та розробити детальні наукові й фінансові плани щодо проведення експедиції в 1932 р. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, арк. 5, 12, 295, 296; спр. 15, арк. 180, 183, 186—186 зв., 196—198, 213, 289, 330—336, 367, 369; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, арк. 50, 98; спр. 1482, арк. 52, 55—56, 61—63, 67, 70—73, 75—84; спр. 1504, арк. 38, 40, 41, 44; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, арк. 13—19, 23—32; Латуха, 2013, с. 217].

Дослідження на городищі були продовжені в 1932—1933 рр. Державною археологічною експедицією НКО УСРР, а в 1934—1935 рр. — експедицією Інституту історії матеріальної куль-

тури ВУАН [Мовчанівський, 1935; Гончаров, 1950].

Дослідження 1931 року. Вважалося, що з 1929 р., після того як розпочалися масштабні дослідження на Райковецькому городищі, Т. М. Мовчанівський і, відповідно, Бердичівський музей-заповідник, не проводили інших археологічних досліджень в окрузі. Польові роботи, камеральна обробка здобутих у Райках численних археологічних матеріалів, облаштування музейної експозиції, організація виставок, займали весь час дослідника. Окрім того, Т. М. Мовчанівський, починаючи з 1929 р. систематично бере участь у дослідженнях Ольвії, а в 1931—32 рр. працює в складі Бозької археологічної експедиції (експедиція БоГЕСУ), часто використовуючи для цього власну відпустку. Таке навантаження нібито не залишало часу для інших розвідок.

Щоправда, планом роботи історико-археологічного відділу музею на 1931 р., окрім проведення археологічних досліджень у Райках, передбачалося здійснення розвідок Білилівського глиняного кар'єру, в якому були виявлені палеонтологічні знахідки, поселень трипільської та білогрудівської культур у межах округи, поселень «римської доби» поблизу с. Татарське Селище, городища в с. Деревичі, пам'яток давньоруського часу в околицях мм. Білилівка, Буки та Паволоч та огляд стану археологічних заповідників у сс. Ягнятин та Карабчиїв [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 15]. Але, серед відомих опублікованих і архівних матеріалів не було документів, що б підтверджували проведення запланованих досліджень.

Проте нам, під час опрацювання документів музею-заповідника в архівному відділі міської ради Бердичева, вдалося знайти три раніше невідомі короткі звіти про розвідкові роботи здійснені Т. М. Мовчанівським та співробітниками музею в 1931 р. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 368—378]. Оскільки того року дослідження на Райковецькому городищі не проводились, Т. М. Мовчанівський вирішив повернутися до розвідок на теренах Бердичівської округи.

Навесні та влітку 1931 р. Т. М. Мовчанівським були проведені роботи на городищі поблизу с. Деревичі (нині Великі Деревичі) та оглянуте городище літописного Колодяжина на Любарщині, здійснена розвідка обох берегів р. Гуйви в околицях с. Татарське Селище, проведені розвідки на місці знахідки матеріалів трипільської культури в с. Бистрик на Бердичівщині. Роботи проводилися за відкритим листом Уп(к)рнауки № 455.

17—18 квітня Т. М. Мовчанівський та лаборант-фотограф музею, у майбутньому відомим археолог, Д. Т. Березовець, провели **дослідження на городищі біля с. Деревичі**, яке дослідник вважав залишками літописного болохівського міста Деревич, зруйнованого під

час каральної експедиції Данила Романовича у 1241 р.¹ [Там само, арк. 368—369, 372; ПСРЛ, т. 2, стб. 791—792].

Городище, розташовувалося на західній околиці села й оглядалося Т. М. Мовчанівським у 1929 р. Площадка городища займала близько 1 га й була укріплена системою подвійних (а в північно-східній напільній частині, у місті в'їзду до городища, — потрійних) ліній валів та ровів. На пам'ятці на момент дослідження розміщувалася садиба Є. Демченка (хата та льох). Більша частина площі використовувалася під посіви, на ній було зафіксовано кілька ям «новітнього походження». У східній частині майданчика знаходилася яма, розміром до 8—10 м у діаметрі і глибиною до 3 м². На північ від укріплень розміщувалася інша садиба, що частково пошкодила вали й рови городища [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 368—369].

Т. М. Мовчанівський припускав, що характерна для давньоруського періоду кільцева система валів і ровів городища у XVI—XVII ст. була реконструйована й переобладнана з урахуванням появи вогнепальної зброї, і саме тоді укріплення набули підквадратно-лінійної в плані форми. Підставою для таких висновків стали зафіксовані у валах із північної сторони рештки симетрично розташованих ям, котрі дослідник вважав залишками облаштованих «гнізд» для гармат. Були здійснені заміри укріплень у північно-східній частині городища. Відстань між найвищою й найнижчою точками внутрішніх валу та рову становила 17,5 м, а зовнішніх напільних — 9,5 м [Там само, арк. 369—370].

На городищі було проведено такі роботи: зачищена стінка середнього валу городища в північно-східній частині, у місці, де селянами було збільшено ширину в'їзду; закладено розвідкову траншею, розміром 30 × 2 м, у першому (внутрішньому) рові, на північний схід від в'їзду в городище; поставлено шурф на східному краї великої ями в південно-східній частині майданчика городища.

Зачисткою валу встановлено таку стратиграфію: верхній чорноземний шар, що в центральній частині валу досягав 0,78 м завтовшки; нижче залягав прошарок рудої глини, котрий сягав товщини до 0,26—0,3 м у південній час-

тині розрізу і зникав із північного краю валу; під ним йшов глинисто-чорноземний шар із домішками попелу потужністю 0,76 м; ще нижче зафіксований непорушений материковий глинистий шар, який було прокопано на глибину 0,65 м. На межі першого та другого прошарків зафіксовано вкраплення вугілля. Такі ж вугільні рештки містилися й на глибині 1 м від вершини.

Прошарок рудої глини та материковий шар не містили знахідок. У верхньому гумусованому шарі переважали речі давньоруського («слов'янського») часу, зокрема уламки посуду, залізний ніж, уламок скляного браслету. Знахідки трипільської культури, а саме: фрагменти кераміки, уламок посудина з вушком, фрагмент кам'яної просвердленої сокирки, кремінні «скалки», скупчення печини та кісток тварин, концентрувалися переважно в третьому шарі, на глибині 1,75—2 м, але окремі знахідки були зафіксовані й у верхньому чорноземному шарі [Там само, арк. 370—371].

У верхньому шарі рову, що складався із наносного чорнозему потужністю до 0,25—0,3 м були знайдені уламки цегли та кераміки новітнього часу. Нижче, до глибини 0,9 м, заповнення рову складалося із темного ґрунту зі знахідками фрагментів кераміки та скляних виробів, полив'яних кахель, пласкої цегли, вугілля та кісток тварин. Далі, до материка, що був простежений на глибині 1,35—1,4 м, у рудому ґрунті виявлені уламки кераміки XII—XIII ст., у тому числі й орнаментовані, фрагмент жорна та кістки свині [Там само, арк. 371—372].

В однорідному гумусованому заповненні шурфу, закладеному в південно-східній частині майданчика городища, були знайдені фрагменти кераміки XII—XIII ст., уламки скляних браслетів, жорнового каміння, дрібні уламки тваринних кісток, шкарлупа яєць, фрагменти вугілля та печини. На глибині 1,1 м виявлені рештки зруйнованого печища. У північній частині шурфу материк зафіксовано на глибині 1,25 м, а в південній — на глибині 2,34 м. Можливо, що шурфом було виявлено частину заглибленого об'єкта давньоруського часу [Там само, арк. 372].

У 0,5 км на північний захід від городища на момент дослідження було зафіксовано 2 кургани невеликого розміру. За розповідями місцевих жителів курганів у цьому місці було значно більше. Навколо городища, особливо на північ та захід від нього, під час оранки селяни часто знаходили людські кістки та черепи, натрапляли на ями і знаходили окремі речі давньоруського часу, зокрема енкалпіони. Один із них, «з черню», було подаровано музею.

Т. М. Мовчанівський оцінив городище як найкраще збережену пам'ятку доби раннього феодалізму в Україні й охарактеризував його як «дуже коштовний науковий об'єкт для досліджень». Водночас він зазначив, що пам'ятці

1. У звіті Т. М. Мовчанівський наводить легенду про походження назви села: «...князі після захоплення городища “видерли вічі” повсталою населенню. Від цього й село почало зватися “Деревічи”», — яку він вважав відгомонам карально-го походу («княжої помсти») Данила Романовича на болохівців [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 370].

2. П. О. Раппопорт, що проводив дослідження городища в 1953 р., теж зафіксував цю яму і вважав її залишками давнього колодязя [Раппопорт, 1955, с. 54, рис. 16, 1].

загрожує небезпека з боку господарчої діяльності місцевих мешканців і вважав, що городище варто оголосити заповідником та взяти під спеціальну охорону [Там само, арк. 372—373].

7 червня до музею робітниками цегельні **с. Бистрик (Бердичівського р-ну)** передані цілий глечик із вушками (розміри: висота — 14 см, діаметр плечика — 17 см, горловини — 8 см, денця — 7 см) та покришкою із добре відмученої глини поганого випалу та дві шліфованих клинуватих сокирки з сірого кременю. Речі були виявлені землекопами на території колгоспної цегельні, у 30—40 м на північний схід від греблі і млина, на правому березі р. Гнилопять. Речі виявлені під час «зрізування горба», на глибині біля 1 м. Того ж дня місце знахідки було оглянуте Т. М. Мовчанівським та В. К. Гончаровим. Протягом 7—10 червня організовано нагляд за земляними роботами. На площі пам'ятки, що вже була пошкоджена видобутком глини, у різних місцях на глибині бл. 0,65 м зафіксовані залишки непорушеного культурного шару, насиченого фрагментами кераміки (за визначенням дослідника двох типів — «раецько-войцехівського» та «верхне-божського») трипільської культури, уламками печини та кісток. У процесі робіт вдалося розчистити залишки печиська неподалік від місця знахідки глечика та сокир [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 1—1 зв.; спр. 16, арк. 377—378].

12—14 червня за викликом кореспондента музею М. І. Томашевського, жителя **с. Таттарське Селище**, Т. М. Мовчанівський, Д. Т. Березовець та В. В. Височанський (на той час директор музею) провели розвідку обох берегів р. Гуйви в околицях села.

На лівому березі р. Гуйви, на відстані до 2 км на південь від села, на пологих схилах і частково висотах плато, на поверхні ґрунту чітко вичитувалися округлі, до 10 м у діаметрі, плями попелясто-білого кольору. На місці деяких плям попелясті шари залягали до 1,5 м у глибину. Плями були насичені фрагментами кераміки доброго випалу попелястого, червоного та брунастого кольору, датованих дослідником добою «римських впливів». Орім кераміки було знайдено кістяну загострену з обох боків проколку, глиняне пряслице та цілий горщик, а місцеві селяни передали співробітникам музею кілька скляних і бурштинових намистин, пряслиць та срібних монет римського часу (Антоніна Августа та Фаустини).

У 500 м на північний схід від села зафіксовано 2 кургани, 2,5 та 1,5 м висотою. Третій курган, висотою до 0,75 м, виявлено на садибі мешканця села М. Альби. Від курганів було проведено розвідку до ур. Криничка та Спарцет, — на всій обмеженій території траплялися матеріали римського часу. В ур. Спарцет було знайдено фрагмент залізної остроги, кований цвях та виріб із заліза. Навпроти цього

урочища, на високому лівому березі р. Гуйви, у великій кількості знайдені скупчення печини з відбитками (можливо — залишки «площадок» трипільської культури).

Т. М. Мовчанівський припускав, що в центрі села, на півострові утвореному підковоподібним вигином русла Гуйви, зайнятому садибами громадян Дуків, могло бути укріплення. На одній із садиб (селянина М. Дуки), на місці скупчення печини, було закладено розкоп площею 30 м². На глибині 16—18 см знайдені рештки майже повністю зруйнованого оранкою печища. На гл. 20—25 см у різних місцях розкопу зафіксовано залишки не пошкодженого культурного шару товщиною до 4 см, у якому знаходилися вцілілі клапті обпаленого глинясто-чорноземного ґрунту (залишки долівки?), розмірами до 50 см і товщиною до 2 см. Також у цьому шарі виявлено кераміку «добрих римських впливів», у тому числі й прикрашену лінійно-геометричним орнаментом [Там само, арк. 374—376].

20 серпня 1931 р. Т. М. Мовчанівський відвідав с. Колодяжне й оглянув **городище літописного Колодяжина**. Дослідник зазначає, що стан збереженості укріплень городища незадовільний: вали й рови добре збереглися лише в східній частині, багато ділянок деформовано, скопано й засипано. Цікаво, що Т. М. Мовчанівський веде мову про систему потрійних ліній валів та ровів, тоді як В. К. Гончаров та Р. О. Юра, що досліджували городище в 1948—1953 рр. зафіксували лише дві підковоподібні лінії валів та ровів [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 373; порів., напр.: Юра, 1962, с. 60, рис. 3, 5]. На садибах поблизу городища дослідником було зібрано численні керамічні матеріали XII—XIII ст.

Голова сільської ради передав до музею фрагменти трьох зубів, бивня та лопатки мамонта. Знахідки були виявлені в оголенні (урвищі) дороги в центрі села (ур. Провалля). Т. М. Мовчанівський провів огляд місця знахідки й додатково відшукав дрібні уламки кісток у лесовому шарі на глибині 3—4,5 м [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 48; спр. 16, арк. 373].

З чернетки листа до ВАУКу відомо, що планом музею на 1932 р. передбачалося проведення рекогносцировки на території «**Бердичівського кута**» — в басейні рр. Роставиці, Росі та Ірпеня [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.].

У лютому 1933 р. Т. М. Мовчанівський переїздить до Києва й із квітня місяця починає працювати в СІМК/ПІМК ВУАН [Архів Президії, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55, арк. 26]. В 1933—35 рр. продовжуються роботи на Райковецькому городищі. Дослідник часто приїздить на Бердичівщину, зокрема для опрацювання матеріалів експозиції музею. Але можна стверджувати, що з від'їздом вченого польові дослід-

ження на тренах Бердичівської округи припиняються й відновлюються лише у 1945 р.

Підсумовуючи огляд польової діяльності Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського зазначимо, що за нашими підрахунками впродовж 1926—1932 рр. всього на теренах округи було досліджено / оглянуто орієнтовно 80 окремих археологічних пам'яток¹ в 42 населених пунктах округи (всі дані представлені в додатку та рис. 3). Звісно, що ця вибірка не повна, що визначається станом джерел і наявної документації.

Значна кількість відкритих Т. М. Мовчанівським пам'яток були повторно досліджені в другій половині ХХ ст., під час розвідкових та стаціонарних робіт В. К. Гончарова, Р. І. Виезжева, Є. В. Махно, Р. О. Юри, П. О. Раппопорта, І. С. Винокура, В. О. Місяця, М. М. Шмаглія, П. І. Хавлюка, В. А. Круца, Л. І. Кучугури, М. П. Кучери, О. О. Тарабукіна, місцевих краєзнавців Г. Г. Богуна та С. О. Липко та інших. Деякі з цих пам'яток ввійшли до наукових праць, каталогів, археологічних карт, пам'яткоохоронних реєстрів Житомирської та Вінницької областей. Додатково зазначимо, що з цілої низки причин є певні проблеми, пов'язані з ідентифікацією та ототожненням пам'яток виявлених у 1926—1932 рр., з пам'ятками дослідженими в другій половині ХХ ст. Поряд із тим, досить багато пам'яток виявлених Т. М. Мовчанівським, додатково не обстежувалися й залишилися не введеними до наукового обігу.

Охорона археологічної спадщини. 16 червня 1926 р. спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР затверджено «Положення про пам'ятники культури й природи», яким було кодифіковано попередні нормативно-правові акти у сфері охорони культурної спадщини на території радянської України. Цим положенням визначалися правові засади для створення системи органів охорони, регулювався порядок реєстрації, обліку та охорони об'єктів, що мали наукове, історичне й мистецьке значення. Пам'ятки, згідно з постановою перебували у віданні НКО УСРР та його місцевих органів, поділялися за категоріями на пам'ятки республіканського і місцевого значення, а особливо

1. Загальну кількість пам'яток підрахувати важко, оскільки з наявних документів не завжди зрозуміло точне місце розташування, розміри чи тип пам'яток. Наприклад, неясно чи вважати поселення трипільської культури та «римської доби» біля с. Бистрик Бердичівського р-ну (№ 8 у додатку 1) однією багатошаровою чи двома різними пам'ятками. Теж саме стосується й поселень «римського часу» поблизу сс. Юрівка, Обухівка, Татарське Селище, що за описами Т. М. Мовчанівського тягнулися на декілька кілометрів вдовж річок та ярів: у даному випадку маємо справу з однією пам'яткою значних розмірів чи ареалом заселення, що включав декілька окремих пам'яток?

цінні з них, могли оголошуватися заповідними [Постанова, 1926].

Т. М. Мовчанівський, який досить добре орієнтувався у вимогах часу, доволі чітко слідував основним положенням цього документу у своїй діяльності на посаді директора заповідника. Протягом 1926 р. за ініціативи дослідника Бердичівським ОВК було видано обов'язкову постанову про реєстрацію та охорону пам'яток старовини та мистецтва округи. За допомоги членів новоутвореної Музейної ради (про що нижче) було розпочато збір інформації про «всі можливі... речі музейної вартості, що перебували чи перебувають в межах сучасної Бердичівщини (будівлі, етнографічно-історичні матеріали, галереї, книгозбірні та інші.» (й, безумовно, колекції археологічних артефактів) та вживалися заходи з їх охорони [НА ІА НАН України, ф. 20, спр 1, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 15 зв.].

Взагалі, у роботі Т. М. Мовчанівського у сфері охорони археологічних пам'яток можна виділити три основні напрями: створення реєстру археологічних пам'яток Бердичівської округи, оголошення найбільш вагомих із його точки зору археологічних комплексів заповідниками місцевого значення, боротьба з професійними скарбощукачами і просвітництво населення щодо охорони культурної спадщини.

Реєстр пам'яток. Облік пам'яток та збір матеріалів для створення археологічної карти округи — одне з головних завдань із задекларованих Т. М. Мовчанівським на другий рік своєї роботи на посаді директора музею [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1; ф. 59, спр. 116/21а, арк. 1]. Зауважимо, що до розуміння важливості створення реєстру пам'яток та переорієнтації своєї праці в цьому напрямку дослідник приходив частково вимушено. Власне відсутність чи недостатність асигнувань на польові дослідження, які він вважав першочерговими, підштовхнули його звернутися до інших форм археологічної діяльності.

Нам не вдалося відшукати зразків особливих форм для реєстрації та опису археологічних пам'яток, бланків анкет для опитування на місцях (як чистих так і заповнених), окремих списків пам'яток тощо. Невідомо чи взагалі розроблялися дослідником спеціальні засоби для реєстрації інформації. Подібні програми на той час уже були розроблені та надруковані [див. напр.: Гамченко, 1925; Федоровський, 1923; 1927, с. 96—130] і Т. М. Мовчанівський, вірогідно, мав змогу з ними ознайомитися та адаптувати для своїх потреб. До того ж, примірник друкованої «Анкети для реєстрації та опису пам'яток археологічних» за авторством О. С. Федоровського знаходиться серед матеріалів музею-заповідника в архівному відділі міської ради Бердичева [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 85—87].

Збереглися лише короткі відомості про археологічні пам'ятки, знахідки, перекази та власні спостереження в щоденниках дослідника. Записи структуровані, наведені дата, населений пункт, коротка інформація про пам'ятку чи знахідку, інколи вказане джерело інформації. Характеристики пам'яток не чіткі, прив'язки загальні, а часто й взагалі відсутні, культурно-хронологічна приналежність непевна та не завжди наявна. Іноді не можна чітко зрозуміти чи власне сам дослідник відвідав пам'ятку, чи йому хтось про неї розповів. Записи подібні до описів пам'яток в «Археологічних картах», створених на рубежі XIX — XX ст. В. Б. Антоновичем, Ю. Й. Сіцінським, Д. І. Багалієм.

Інформація про пам'ятки надходила до Т. М. Мовчанівського через мережу кореспондентів (переважно членів Музейної ради, вчителів та зацікавлених громадян), завдяки опитуванню відвідувачів музею під час екскурсій, виїзних лекцій, бесідам із місцевими мешканцями під час інспекторських поїздок тощо.

Звітуючись про роботу за 1927 р. Т. М. Мовчанівський наводить перелік зареєстрованих ним «*археологічних об'єктів*» на території Бердичівщини, у якому пам'ятки згруповані за ознакою культурно-хронологічної належності. На нашу думку, спосіб вибрано невдало, оскільки, наприклад, багаточисельна пам'ятка Плисків-Чернявка згадується два рази. Усього в цьому списку фігурує 28 населених пунктів округи [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 2, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1].

За нашими підрахунками (за звітами та нотатками в щоденниках), Т. М. Мовчанівському вдалося на кінець 1927 р. зібрати інформацію про археологічні пам'ятки в 68 населених пунктах Бердичівщини.

У щоденниках наступних років записів з інформацією про пам'ятки стає менше. Вони нерегулярні й поступаються місцем нотаткам про поточну роботу в музеї, адміністративно-господарчі клопоти, бюджетні справи тощо. Так, у щоденнику 1928—1929 рр. містяться записи про знахідки: кістяної «*табакерки*» з різьбленим орнаментом, виявлену поряд із кістяком та посудом «*римського часу*» біля с. Вовчинці; скарбу польських монет XVII ст. кількістю 500 штук (поблизу с. Юрівка?, в ур. Кузменна?); монетно-речового скарбу (6 списів та монети імператора Траяна) біля с. В. Низгурці [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 15 зв., 28 зв., 49 зв. (с. 32, 58, 104)]. Перебуваючи під час розвідки 1929 р. у с. Вчорайше, зі слів працівника плідоспівки Л. П. Котюхи, Т. М. Мовчанівський отримав відомості про знахідки чавунних куль, шабель, кременевих замків до рушниць, людських кісток у садибі Я. Лаврінова в х. Барішівка поблизу с. Дубище в Чуднівському р-

ні. Від того ж інформатора отримав свідчення про «*лагерь гайдамаків*» біля с. Тютюнники та велику могилу на східній околиці с. Юрідіка (того ж району). Також дослідник записав до щоденника декілька переказів, про збагачення селян після знахідок різноманітних скарбів та «*лихо*», яке такі знахідки приносили шукачам [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 43—43 зв. (с. 85—86)].

Окрім того, активізуються польові дослідження, а з 1929 р. розпочинаються дослідження Райковецького городища, що дали новий цікавий і багатий матеріал. Таким чином, діяльність зі створення археологічної карти округи відійшла на другий план й, напевно, так і не була завершена. Щоправда, в плані роботи історико-археологічного відділу заповідника на 1931 р. передбачалось скласти орієнтовну археологічну мапу Бердичівщини [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 15].

Нами зроблена спроба врахувати з усіх записників, звітів, друкованих праць інформацію про археологічні пам'ятки і знахідки на теренах округи, зафіксовані Т. М. Мовчанівським. Ці дані представлені в єдиному реєстрі поряд із пам'ятками дослідженими польовими експедиціями музею (додаток, рис. 3).

Створення археологічних заповідників та охорона пам'яток. На початку 1927 р. Т. М. Мовчанівський отримав повідомлення, що в с. Яроповичі Андрушівського р-ну руйнується городище, а в голови сільради зберігається мармурова плита з написом (можливо, що дослідник особисто відвідав пам'ятку). У квітні у зверненні до Президії Бердичівського ОВК музей-заповідник закликає заборонити використовувати територію на якій розташоване городище в с. Яроповичі, всього 900 кв. сажень, для сільськогосподарської діяльності. Не дивлячись на те, що площа пам'ятки не ввійшла до земель відведених для загального користування, деякі селяни самовільно використовували територію городища під посіви, водночас розорюючи оборонні споруди городища. У відповідь на клопотання Андрушівський РВК повідомив, що згідно з відношенням сільради укріплення городища «...знаходиться в такому ж стані як були, й селянами не руйнується» [АВМР Бердичів, ф. Р-158, оп. 1, спр. 889, арк. 5, 17; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 20 зв.]. Справа зі спробою охорони городища ймовірно нічим не закінчилась, принаймні більше ця пам'ятка не фігурує в доступних нам документах.

У звіті за 1927 р. Т. М. Мовчанівський зазначив «*із виявлених об'єктів особливої уваги вимагають до себе славянські могильники в околицях с. Ягнятина, що катастрофічно зникають від розорювання та копання глини селянами / в половині минулого сторіччя могил нараховувалось багато сот, а в даний мент на поверхні помітно лише біля 40*»

[НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1]. У листопаді 1928 р. дослідником була підготовлена доповідна записка від округової інспектури Політосвіти та музею-заповідника до Президії Бердичівського ОВК, Уп(к)рнауки та Київської краєвої інспектури з охорони пам'яток НКО УСРР і ВУАКу з проханням оголосити городище (бл. 2 га) і курганний могильник (1,5 га) у с. Ягнятині та городище поблизу с. Карабчиїва (1 га) Ружинського р-ну Бердичівської округи, які руйнувалися господарською діяльністю і скарбошукачами, державними заповідниками місцевого значення. Т. М. Мовчанівський пов'язував ці пам'ятки з літописними «берендичами». Питання про вилучення земельних ділянок та їх охорону було погоджено із місцевою сільрадою. До доповідної долучалося коротке повідомлення, у якому були зібрані історичні й літописні згадки щодо цих пам'яток, обґрунтовувалося їх історичне значення, наводилися результати археологічного обстеження, оцінювалися стан збереженості й загрози [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 487—487 зв., 662; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 24—26 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 1, 3—5 зв].

У НКО УСРР та ВУАКу підтримали клопотання Бердичівського державного заповідника. У грудні 1928 р. НКО УСРР листом, за підписом наркома освіти Полоцького, повідомив Бердичівський ОВК, що бере на облік ці пам'ятки, просить взяти їх під охорону та оголосити пам'ятками місцевого значення [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 414; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 6, 8]. Того ж місяця Президія ОВК схвалила це рішення й доручила Наросвіті округи оформити порядок прийому пам'яток під охорону [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 26; Мовчанівський, 1928, № 105, с. 6; 1928, № 110, с. 4].

Дослідження 1929—1930 рр. на Райковецькому городищі показали неординарність цієї пам'ятки. Щоб зберегти городище від руйнації та розорювання, з метою забезпечити планове детальне вивчення та перетворити пам'ятку «в заповідний об'єкт дослідницької та екскурсійної роботи», Т. М. Мовчанівський готує клопотання до Бердичівського ОВК, НКО УСРР та ВУАКу, про вилучення площі городища з землекористування й оголошення пам'ятки заповідником [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 258; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк. 8]. Клопотання було підтримане дійсним членом УКОПКу, професором О. С. Федоровським [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, арк. 75—75 зв.].

7 березня 1931 р. НКО УСРР повідомив Бердичівський ОВК, що «за пам'ятку культури площу старого Райковецького городища в с. Райках розміром 1,5 гектара з охоронною смугою коло неї» і просить «...1) оголосити Райковецьке старе городище за археологічну

пам'ятку місцевого значення; 2) негайно вилучити її з площ господарського використання за чинним законодавством; 3) утворити постійний догляд від руйнації або псування...» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, арк. 508; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк. 140; спр. 1504, арк. 37, 39]. Досить оперативно, рішенням Президії Бердичівської міської ради площа пам'ятки була вилучена із селянського користування й передана під охорону Бердичівського заповідника [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1504, арк. 67—68].

Окрім власне археологічних пам'яток, завдяки активності Т. М. Мовчанівського державним історико-культурним заповідником було оголошено комплекс будівель католицького монастиря «Босих Кармелітів» [Мовчанівський, 1931, с. 37, 42, 44; АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 113; Мовчанівський, 1931, с. 37, 42; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 23], а заповідниками місцевого значення — частину старого єврейського кладовища в м. Бердичів [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 257; Мовчанівський, 1929, № 86, с. 4] та будинок синагоги «кравців» у м. Погребище [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 2; Мовчанівський, 1928, № 105, с. 6]. Також планувалось взяти під охорону будинок маєтку Ганських-Ржевських у с. Верхівня, палац садиби Прушинських-Оржевських у с. Нова Чорторія, будинок XVII ст. в Бердичеві (по вул. Білопільській, 39) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 16 (с. 23); спр. 309/5, с. 23; Ярмошик, 1999, с. 138].

Справа скарбошукачів у с. Юрівка. 12 травня 1928 р. Т. М. Мовчанівський та член Музейної ради О. Шульц здійснили обстеження пошкоджених скарбошукачами пам'яток «римської доби» (черняхівської культури) на полях сс. Юрівка та Вовчинці в ур. Шабелянщина та Калент яр. Обстеження здійснено разом із головою сільради В. Тимощуком, у присутності завідувача юрівської трудшколи т. Бойко та райполітінспектора т. Свояка. Комісією було зафіксовано сім свіжих скарбошукацьких ям, якими були пошкоджені декілька житлових комплексів. На поверхні навколо ям зібрано значну кількість викинутих фрагментів кераміки, каміння, уламків жорен, печини, кісток тварин. Весь матеріал було зібрано учнями трудшколи та передано на зберігання до музею.

Під час короткого слідства, за показами місцевих мешканців І. Заліпівського та К. Тимощука, було встановлено, що руйнація пам'яток була здійснена «з метою шукання грошей» жителями сс. Юрівка та Листопадівка М. Вишнєнським та Ю. Патровським. Зі слів Т. М. Мовчанівського, с. Юрівка вважалось «штабом скарбошукачів».

На підставі Постанови РНК від 16.06.1926 р. («Про пам'ятники культури й природи») та

постанови НКО, НКВС та Наркомфіну УСРР від 30.01.1928 р. («Про скарби») складено акт пошкодження пам'ятки. Підозрюваних було озайомлено з пам'яткоохоронним законодавством, а справу передано на розгляд Президії Бердичівського ОВК згідно з статтями № 178 та 204 Кримінального кодексу УСРР, для притягнення порушників до відповідальності. Окрім того, із «всіх виявлених на селі скарбошукачів» було взято підписку про неприпустимість нищення пам'яток старовини та проінформовано селян про обов'язкову передачу випадкових знахідок до музею [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 316, 467; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 9—9 зв.; спр. 1д, арк. 15—15 зв., 16 зв. (с. 31—32, 34), ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 (с. 3)]. На жаль, нам не відомо чим закінчилася справа й чи були притягнуті порушники законодавства до кримінальної відповідальності.

Правдоподібно, що ця справа не була унікальною. Так, у серпні 1929 р. готуючись від'їжджати до Ольвії, Т. М. Мовчанівський доурачає члену Музейного комітету В. Дмитрієву, що заміщав дослідника на посаді директора під час відрадження, та лаборанту В. Куткіну виїхати до с. В. Низгурці з метою вивчення «справи скарбошукування» [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 627].

Загалом, пошук скарбів був досить поширеним явищем на той час, і в щоденниках дослідника доволі часто трапляються записи про факти несанкціонованих розкопок та легендарні місцеві перекази про багаті знахідки.

Часто до музею зверталися пересічні мешканці населених пунктів округи з пропозицією придбати знайдені речі (про що нижче) або за винагороду вказати точне місцезнаходження захованих скарбів. Так, 1926 р. до музею надійшло повідомлення про підземні ходи містечку Білилівці, у яких захована «сила золотих предметів». У якості винагороди за надану інформацію місцеві мешканці В. Якименко та Т. Якименко просили, щоб «держава хай би їм прислала 2 трактори, а також машини» [Ярмошик, 1999, с. 138].

Взагалі архітектурні пам'ятки чи не найбільше страждали від скарбошукування, оскільки були овіяні ореолом заможності колишніх власників. Наприклад, у щоденнику Т. М. Мовчанівського за 1927 р. зберігся запис щодо палацу Терещенків у с. Андрушівці (нині Погребищенського р-ну Вінницької обл.): «...інструктор ОВК повідомляє, що в селі Андрушівці у селян є впевненість, що гр. Тишкевич не вивіз нічого зі збірки своєї, але все замурував в стінах палацу» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 31].

Діяльність Т. М. Мовчанівського у сфері охорони пам'яток не залишилася непоміченою: 1931 р. його було обрано до складу УКОПК [Нестуля, 1991, с. 212].

Пам'яткоохоронна діяльність дослідника була тісно пов'язана з **популяризаторською і просвітницькою** роботою. З перших днів перебування на посаді директора Т. М. Мовчанівський почав залучати до діяльності музею широкі верстви громадськості. На початку 1926 р. при музеї було утворено Музейну раду в кількості 25 осіб. Рада мала дорадчі й допоміжні функції, до її складу увійшли представники партійних та громадських організацій округи, місцеві краєзнавці та приватні особи зацікавлені в розбудові музейної установи на Бердичівщині. Поряд із радою був утворений Музейний комітет у складі 7 осіб, до якого увійшли штатні співробітники музею та члени Музейної ради [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 11]. Наявна документація не дозволяє визначити чіткі повноваження й обов'язки членів обох інституцій, а також встановити відмінності у їхній діяльності. Відомо, що членство в комітеті було постійним, тоді як робота в раді була добровільною й не оплачувалась.

Члени Музейної ради допомагали музею в господарчих справах і пошуках фінансування, одноосібно й разом зі співробітниками музею робили виїзди на обстеження релігійних будівель та дворянських маєтків із метою вилучення речей музейного значення, проводили самостійні обслідування для пошуку експонатів та пам'яток, сприяли популяризації музейної роботи в окрузі. Передбачалося, що засідання ради повинно проходити раз на два тижні. Практикувалися відкриті й виїзні засідання Музейної ради, під час яких проводилися лекції перед представниками трудових колективів та селянства. Була створена редколегія для видання соціально-історичного нариса Бердичівщини [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 21; спр. 1722, арк. 15 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, арк. 2].

Велику увагу Т. М. Мовчанівський приділяв створенню **мережі музейних кореспондентів та краєзнавчих гуртків** в окрузі. Згідно з інструкцією «Про утворення мережі кореспондентів по охороні пам'яток культури і природи», затвердженій Президією Уп(к)рнауки 24 грудня 1926 р., звання кореспондента надавалося округовими комітетами за пропозицією краевого інспектора громадянам, що активно допомагали справі охорони пам'яток культури і природи. Праця кореспондента була добровільною й безоплатною (лише в окремих випадках преміювалася). Адміністративних обов'язків кореспондент не мав. Його робота полягала у вивченні та пошуку місцевостей і об'єктів, що підлягають охороні, в інформуванні краєвих інспекторів про стан пам'яток, популяризації справи охорони пам'яток серед населення шляхом проведення лекцій і доповідей, організації краєзнавчих гуртків [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 7].

Основний контингент музейних кореспондентів округи становили місцеві сільські вчи-

телі, які мали належний рівень підготовки. Роботу з ними Т. М. Мовчанівський вважав одним із пріоритетних завдань, очевидно з огляду на власний досвід вчителювання на Уманщині. Серед активних помічників музею нам відомі: вчитель с. Чернявка Д. І. Пипа, вчитель школи в м. Білилівка Лотоцький, завідувач юрівської трудшколи Бойко, голова сільради с. Юрівка В. Тимошук, мешканець с. Татарське Селище М. І. Томашевський (рис. 10).

На початок 1927 р. в регіоні були організовані Округове Краєзнавче товариство та Краєзнавче Бюро, засновані краєзнавчі районні гуртки в м. Погребище, Козятин та Любар. Такі осередки («Товариства допомоги музею») передбачалося утворити у всіх районних центрах округи, а найбільш дієві гуртки планувалося згодом перетворити на краєзнавчі об'єднання. Передбачалося створення товариств двох видів: дослідницькі гуртки загального типу, передбачені положенням Укрполітосвіти «Про соціальні музеї», та гуртки з охорони пам'яток старовини та мистецтва. На жаль, робота краєзнавчих товариств округи не документована.

Для забезпечення діяльності районних наукових осередків та музейних кореспондентів Т. М. Мовчанівським були підготовлені інструкції та програми щодо організації краєзнавчої роботи на окрузі. Такі методичні рекомендації були надруковані в бюлетенях Наросвіти округи та передані на місця. Планувалося також видання краєзнавчого збірника. Практикувалися виїзди до районів, наприклад до м. Погребища¹, з метою інструктажу, допомоги й налагодження праці гуртків [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 5, 6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18—19; спр. 1722, арк. 11—12 зв., 13, 15 зв., 16, 46, 47, 48, 48 зв.].

Передбачалося, що гуртківці активно залучатимуться до проведення краєзнавчих, етнографічних і геологічних досліджень. Наприклад, відомо про підготовку експедиції для краєзнавчого обстеження сіл Райки та Гришківці за участю учнів бердичівського педагогічного технікуму та округових курсів вчителів [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 112].

Окрім інформування музею, спостереження за станом пам'яток та популяризації наукової роботи на місцях, члени гуртків і окремі дослідники проводили збори підйомного матеріалу на пам'ятках та активно долучалися до експе-

диційних досліджень музею, про що вже згадувалося. У публікації І. І. Ярмошика наводяться дані, що Бердичівська округова інспектура Наросвіти навіть видавала дозволи на проведення самостійних археологічних робіт «сільським жителям» О. І. Мочульському та М. Онищуку, але нам знайти підтвердження цієї інформації не вдалося [Ярмошик, 1999, с. 138].

З метою популяризації діяльності музею, наукової роботи та охорони пам'яток Т. М. Мовчанівський влаштовував *виступи, лекції та доповіді* для представників державних установ і організацій, громадських товариств, працівників підприємств м. Бердичева, військових частин, учительства, учнів та студентів, релігійних громад, сільських жителів округи. Для лекційних виступів дослідник використовував будь-яку нагоду: політичні й освітні заходи, різноманітні з'їзди, пленуми, конференції, урочистості, власні інспекторські поїздки, археологічні дослідження, екскурсії в музеї тощо [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 5; спр. 1а, арк. 2 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 17; ф. 63, спр. 212, арк. 8; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18—19, 21; спр. 1722, арк. 12, 46—47, 48—48 зв.].

Тематика лекцій була досить різноманітною. Що стосується археології, то переважно це були виступи з інформацією про проведені дослідження, бесіди на теми охорони пам'яток та обліку і зборів експонатів для музею. Наприклад, 1927 р. під час інспекторської поїздки до с. Ягнятин, Т. М. Мовчанівський провів *«невеликий летючий мітинг в справі охорони пам'яток»*, — у результаті сільська рада заборонила брати глину на місці кладовища козацького часу [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 16 зв.]. Під час розвідки до с. Татарське Селище в 1931 р., вечорами, у хаті-читальні та на сході селян дослідником проведено бесіди на тему охорони пам'яток матеріальної культури [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 376]. Показовою є колосальна лекційна кампанія, яку Т. М. Мовчанівський разом із членами Музейного комітету організував під час досліджень на єврейському кладовищі в м. Бердичеві, про що вже згадували вище.

Великої ваги Т. М. Мовчанівський надавав висвітленню діяльності музею-заповідника на шпальтах *періодичних видань Бердичівщини*: газетах «Радянський шлях» та «Дівох» («Тиждень»), тижневику «Дер арбетер» («Робітник»). Протягом 1926—1929 рр. дослідником було підготовлено й опубліковано серію популярних статей та заміток, присвячених поширенню знань про археологію та археологічне минуле України, історії Бердичівщини, історії кляштору «Босих Кармелітів», розвитку заповідника, відкриттю нових виставок та експозицій, новим надходженням до музейних колекцій та бібліотеки заповідника тощо. Особливо відзначимо тематичні публікації ре-

1. Погребищенське краєзнавче товариство організоване наприкінці березня 1927 р. На час створення поділялось на три секції (природнича, історико-етнографічна, соціально-економічна) й нараховувало 75 членів. Товариство ставило за мету вивчення Погребищенського р-ну. Планувалося відкрити невеличку музейну експозицію та бібліотеку [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 126, арк. 35—36].

зультатів польових досліджень археологічних експедицій музею на теренах округи (рис. 11), повідомлення про створення археологічних заповідників та охорону археологічних пам'яток Бердичівщини [Мовчанівський, 1926, № 96, 100; 1927, № 71; 1928, № 71, 75, 76, 78, 105, 110; 1929, № 86]. Т. М. Мовчанівський не обмежувався археологічною чи музейною тематикою. Відомі публікації й на актуальні для того часу теми, наприклад, щодо революційної боротьби та встановлення радянської влади на Бердичівщині¹, замітки антирелігійної спрямованості. З 1930 р. у газетах здебільшого з'являються публікації результатів досліджень Райковецького городища [Мовчанівський, 1931, № 58, 64; 72; 1932, № 109, 122]. Статті про археологічні дослідження музею-заповідника вміщувались і в загальноукраїнських періодичних виданнях Києва та Харкова [див. напр.: Стародавній оселі, 1927; Мовчанівський, 1932, № 19].

Експозиційна, фондова та екскурсійна робота. Археологічний та нумізматичний відділи (останній — з невеличкою філателічною колекцією) були в структурі Бердичівського соціально-історичного музею від моменту його заснування [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 113; спр. 1722, арк. 12 зв.]. Впродовж 1926—1927 рр. йшла постійна робота з облаштування й устаткування вітринами експозиції та інвентаризації колекцій, були підготовані матеріали до складання покажчика за відділами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 20; спр. 1722, арк. 46—47]. У 1926 р. всі експонати музею містились у невеличкій кімнаті, а вже на кінець 1927 р. музей розгорнув експозицію, більша частина якої складалася з археологічних матеріалів, у залах цілого корпусу [НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 212, арк. 9].

У грудні 1928 р. відділ археології, як слідує з акту перевірки музею, нараховував 719 каталогізованих номерів (під одним номером могло бути інвентаризовано декілька експонатів, чи навіть збірок, що могли об'єднувати й кілька сотень однотипних артефактів) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 93].

На 1930 р. соціально-історичний музей займав 25 приміщень заповідника: 18 кімнат було відведено під експозицію, 4 кімнати займали лабораторії й робочі приміщення, фонди розташовувались у 3 кімнатах. Відділ археології нараховував 2600 опрацьованих експонатів та значну кількість невпорядкованих матеріалів і був найбільшим відділом заповідника за цим показником. В експозиції були репрезентовані матеріали й артефакти археологічних культур

і періодів, що мали поширення на теренах Бердичівської округи: епохи каменю, трипільської й білогрудівської культур, скіфського часу, доби «римських впливів», слов'яно-руського періоду. У відділі були також представлені невеликі колекції палеонтологічних зразків та матеріалів античності [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 9, арк. 414; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 21, 22; Скавронський, 2016, с. 12; Новини, 1930, с. 4].

У грудні 1930 р. археологічний відділ було об'єднано з історичним, а нумізматичний — розформовано (матеріали розподілені між відділами) [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 85]. Протягом 1931—1932 рр. експозицію музею знову було переформатовано відповідно до марксистської теорії соціально-економічних формацій. Створені відділи первісної й рабовласницької формацій, феодалізму та нового часу [Там само, спр. 17, арк. 48]. Археологічні колекції були розподілені за відділами відповідно до періодизації й тематики.

Шкода, але нам не вдалося відшукати описи експозиційних приміщень, тематично-експозиційні плани, схеми розміщення вітрин чи експонатів, фото експозиції археологічного відділу тощо. Щоправда, у звіті 1932 р. є короткий перелік археологічних колекцій, що увійшли до експозицій новостворених відділів [Там само, арк. 47—51]. Також уціліло кілька світлин із зображеннями планшетів та вітрин відділу феодалізму з матеріалами Райковецького городища (рис. 12; 13, 1—4). Мізерна інформація й щодо організованих музеєм виставок. Відомо, що до 1931 р. було проведено п'ять загальноокругових виставок [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 1, арк. 20]. Нам також майже нічого не відомо про систему обліку археологічних фондів музею, хоча в щоденниках дослідника досить поширені записи про працю з впорядкування й систематизації археологічних збірок.

Поповнення археологічних колекцій музею здійснювалося в декілька способів: внаслідок експропріації панських і релігійних збірок старожитностей, у результаті археологічних досліджень експедицій музею, через широку співпрацю з місцевим населенням та завдяки обміну колекціями з іншими музейними й науковими установами України.

Вилучення «речей музейної вартості» з колишніх панських маєтків і садиб, майна релігійних громад, державних і громадських установ та організацій для комплектування музейного зібрання та колекцій археологічного відділу було характерним для початкового етапу становлення музею. Експропріацію здійснювали особливі райони й округова комісія, до складу яких входили співробітники музею та члени Музейної ради. Для забезпечення роботи комісії музеєм навіть були підготовлені спеціальні інструкції [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 5, 6 ЦДАВО України,

1. Серія заміток «Як Бердичівщина йшла до влади рад. З революційного минулого округи (за матеріалами Бердичівського окружного музею)» вміщені в номерах газети «Радянський шлях» за жовтень-листопад 1928 р.

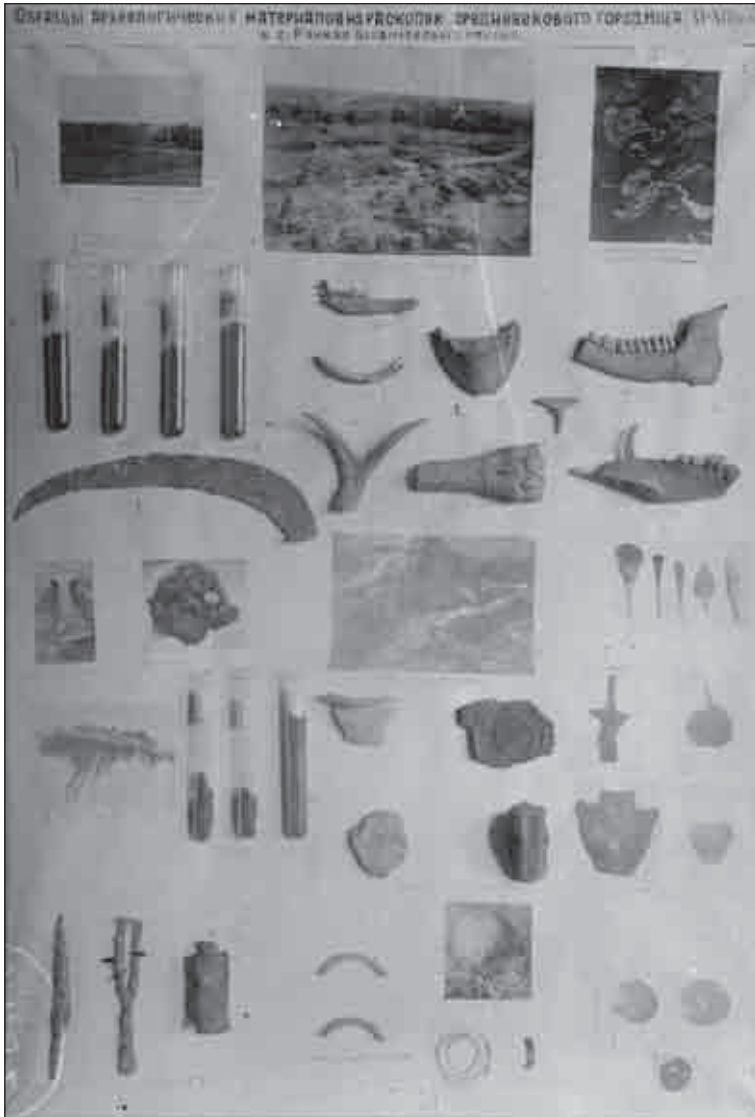

Рис. 12. Стенд експозиції відділу феодалізму з матеріалами та фото досліджень Райковецького городища [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негатив № 5782]

ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18, 19, 20; спр. 1722, арк. 12—12 зв.].

Безсумнівно, що найбільш вагому частку археологічних колекцій здобуто в результаті польових археологічних досліджень музею. Т. М. Мовчанівський неодноразово наголошує, що одним із основних завдань експедиційних робіт, є поповнення збірки археологічного відділу музею. Тут згадаємо, що польові матеріали досить швидко знаходили місце в експозиції музею. Майже відразу після закінчення робіт дослідник приступав до науково-технічного опрацювання артефактів, виготовлення експозиційних планшетів і таблиць (рис. 13, 2—4): варто лише порівняти записи в щоденниках і звітах із термінами завершення польових досліджень [напр.: НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 22 зв., 23 (с. 46, 47); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 47].

Популяризаторська й організаторська діяльність Т. М. Мовчанівського, його зусилля з ор-

ганізації системи кореспондентів та краєзнавчих гуртків, активна «рекламна кампанія» в пресі, теж давали результат — до музею почали надходити археологічні матеріали від приватних осіб [НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 212, арк. 8]. На жаль, нам не вдалося ознайомитися з інвентарними книгами заповідника чи книгами надходжень того часу¹, збереглися лише короткі нотатки, іноді із замальовками переданих артефактів (рис. 14, 3—4), у щоденниках дослідника. Наприклад, тільки протягом 1927 р. до музею надійшли речі з таких населених пунктів округи: Білашки (кремінний серп, розміром 11 × 5 см), Лозня («кременева пилючка»), Райки (уламок кремінного долота), Швайківка (свердлена сокирка з пісковіку), Спичинці (подібна шліфувана сокирка), Вітовці (уламок кам'яної сокирки та кремінної пластинки «точила»), Попівка (кістяна проколка-веретено (рис. 14, 4), довжиною 14 см, зі слідами від намотування ниток), Скragлівка (фрагмент тонкостінного орнаментованого глека (рис. 14, 4) XVII ст.), Бистрик (маленька поржавіла гармата, знайдена в ставку під городищем). Матеріали черняхівської культури надійшли з Жидівців (фрагменти посуду), Довжка, Обухівки (глиняні грузики та монети), Чернорудки (кістяний гребінець та фрагменти посуду), Чернявки (фрагменти кераміки), Татарське Селище (мініатюрна посудинка², глиняні пряслиця (рис. 14, 3) та монети) [НА ІА НАН

України, ф. 20, спр. 1а, арк. 2—3, 9 зв. — 10, 13—14, 32, 35—35 зв.].

Частину з цих речей було доставлено до музею членами Музейної ради, що цілеспрямовано займалися пошуком експонатів (в щоденнику згадано їхні прізвища: О. І. Мочульський, М. Й. Зберинівський, С. Семко, О. Шульц). Цікаво, що особи, які передали експонати до збірок музею, як називав їх Т. М. Мовчанівсь-

1. Нині зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Передані після ліквідації музею в м. Бердичеві у 1954 р. разом з експонатами [Скавронський, 2016, с. 13].

2. Посудинка була знайдена під час оранки. До музею її приніс мешканець села Томашевський. Т. М. Мовчанівський записав у щоденнику: «Дід потім тримав там перець (треба надіслати чогось на перець)» [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1а, арк. 35 зв.]. Такий прояв уваги й турботи характеризує людські якості дослідника.

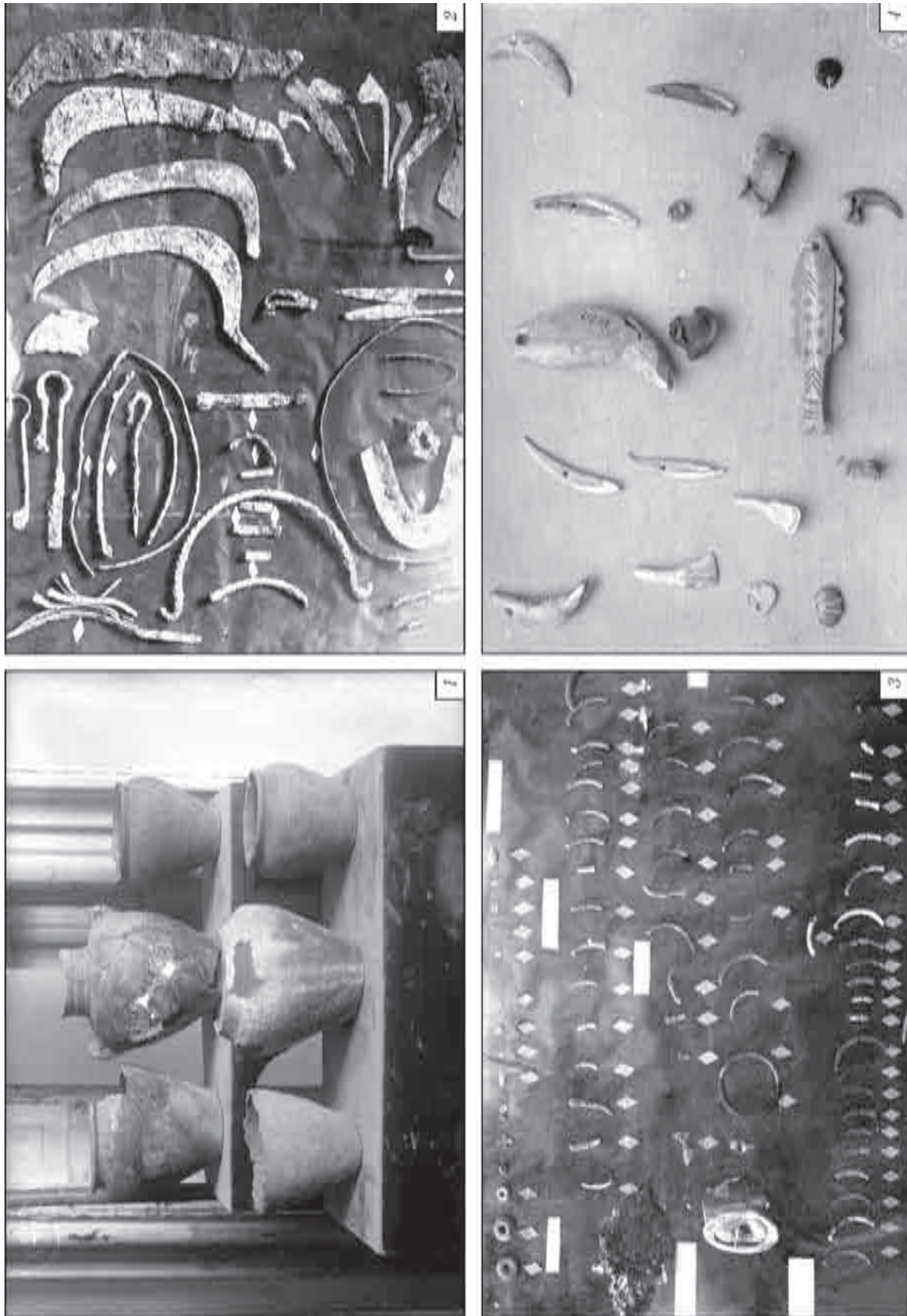

Рис. 13. Вітрини та планшети з матеріалами Райковецького городища: 1 — посуд; 2 — планшет із господарчим реманентом; 3 — планшет із фрагментами скляних браслетів, пряслиць та дрібних прикрас; 4 — вироби з кістки [НА ІА НАН України, фонд негативів № 5765, 5771; НА ІА НАН України, ф. 59, ол. 6, спр. 43]

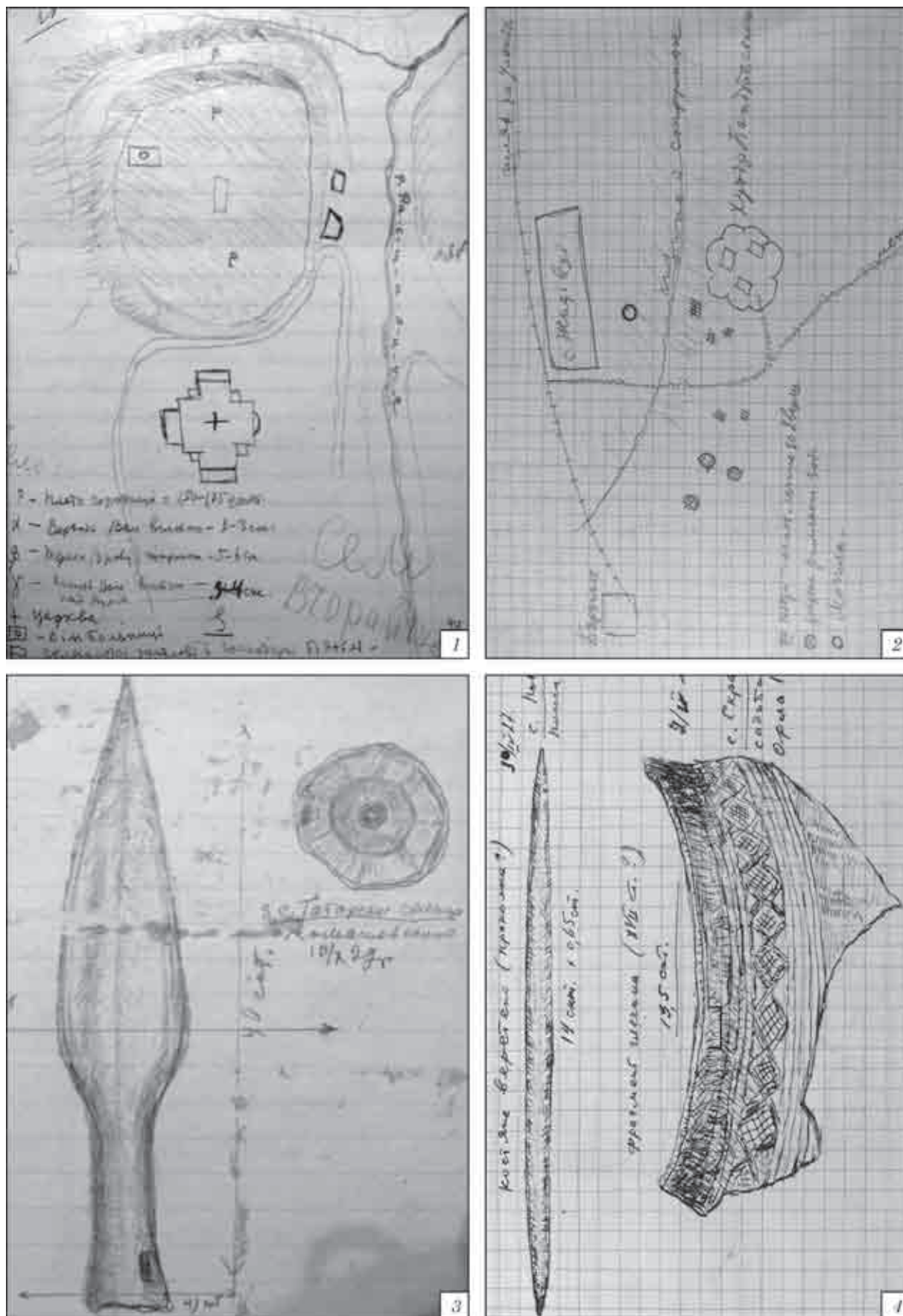

Рис. 14. Плани пам'яток та рисунки речей із щоденника Т. М. Мовчанівського: 1 — план городища у с. Вчорайше; 2 — схема пам'яток поблизу с. Жидівці; 3 — рисунок списа знайденого в торфовищі біля с. Гальчин та пряслиця із с. Татарське Селище; 4 — кістяна проколка та фрагмент горщика, подаровані музею місцевими селянами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. За, 11; спр. 2, арк. 44, 47 (с. 87, 93)]

кий — «фундатори музею», мали право відвідувати експозицію безкоштовно [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, арк. 440]. Лише на перше 1 квітня 1926 р., за півроку до офіційного відкриття (!), до книги «вкладників-фундаторів» музею були записані понад 100 осіб (зазвичай не всі з них дарували лише археологічні матеріали) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12 зв.].

Не всі громадяни / кореспонденти погоджувалися дарувати свої знахідки. Частина предметів Т. М. Мовчанівський купував. Насамперед речі високої художньої цінності та експозиційно привабливі, рідкісні або нетипові знахідки. Наприклад, протягом 1928 р. було придбано у гр. Чаєвського вериги (залізні ланцюги чи пута, що носилися християнськими аскетами на голому тілі для смирення плоті), знайдені на полі біля с. Озадівки; у мешканця Бердичева Райхштейна — дукач та турецьку монету; у жителя с. Терехова Складовського — дві римські монети, знайдені на полях поблизу села, та декілька картин; у селянина с. Вовчинці Мартинюка — виорану трактором на полі біля села рукоять від пернача, оздоблену золотом та орнаментовану чеканкою рослинним орнаментом за 10 крб. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 466—467, НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 11, 19—19 зв. (с. 23, 39—40), ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5—6 (с. 1—3)]. Нерідко Т. М. Мовчанівський купував археологічні знахідки під час археологічних досліджень, наприклад, у Ягнятині (див. прим. 12; рис. 8, 4).

Деякі цікаві матеріали так і не вдалося придбати, оскільки їхніх власників не влаштувала запропонована музеєм ціна. Той же гр. Райхштейн відмовився продати середньовічний срібний пояс. Бердичівський мешканець Бачинський не згодився передати до музею скарб візантійських монет, натомість подарував набір козацьких кашпучків (кисетів) для тютюну [Там само]. Житель м. Бердичева Бродецький просив за невеличку кам'яну сокирку зі слідами неправильно розпочатого трубчастого свердління 25 крб., тоді як Т. М. Мовчанівський пропонував лише 2 крб. [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 10].

Речі до музею надходили не тільки з теренів Бердичівської округи. Так, у тому ж 1928 р. дехто Голумбієвський привіз фрагменти кахель, глиняного посуду та піскові зліпки, що нагадували фігурки тварин, знайдені ним в печерах Межигір'я. Про цей випадок Т. М. Мовчанівський повідомив ВУАК [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467, НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 (с. 3)]. Громадянин Шемеранський (?) обіцяв передати до музею коштовну каблучку, знайдену ним на Радомишльщині, у могилі поряд із металевими речами і золотими монетами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 37 зв.].

Сам Т. М. Мовчанівський, перебуваючи у відпустці чи відрядженні, нерідко привозив до музею знайдені ним матеріали. Наприклад, з відрядження на звітну археологічну виставку 1927 р. до Києва, дослідник привіз матеріали томашівської групи трипільської культури, передані П. П. Курінним (запис у щоденнику: «привіз «томашівські зразки» (П. П. Курінний)») [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 9 зв.]. Про збори здійснені дослідником на Уманщині у 1928 р. вже йшлося вище.

Ще одним шляхом поповнення колекцій став обмін із музейними та науковими установами. Уже на початку 1926 р. Т. М. Мовчанівським було розпочате листування з центральними музеями «з метою розшуку експонатів та наукових матеріалів, що у свій час їх було вивезено з Бердичівщини» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 3]. Не відомо чи відгукнулися на ці звернення ті чи інші установи, як і їх перелік, але власне така спроба досить показова.

У серпні 1929 р. Т. М. Мовчанівський в листі до директора Миколаївського історично-археологічного музею просить передати археологічні матеріали з Ольвії, для утворення античної експозиції в археологічному відділі музею-заповідника. Додатково він просить вислати серію діапозитивів «що б ілюстрували Ольвійський заповідник та роботу в ньому» та фотовідбитки з краєвидами Ольвії, для власних доповідей перед Музейним комітетом та лекцій на підприємствах міста [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 622]. Не відомо, чи задовільнив Миколаївський музей прохання Т. М. Мовчанівського.

Того ж року від Одеського державного історично-археологічного музею було отримано збірку матеріалів античності, передусім чорнолакового посуду, а у зворотному напрямку були відправлені збірки предметів давньоруського часу та середньовіччя. Обмін колекціями частково був вимушеним кроком, пов'язаним із вимогою перебудови музейних експозицій відповідно до марксистської теорії соціально-економічних формацій: у кожній музейній установі мали бути представлені матеріали передкласового, рабовласницького, феодального суспільств та нового часу. Така новація, викликана вимогами часу, стала значною проблемою, особливо для невеликих регіональних музеїв, що передусім були осередками вивчення місцевої історії й володіли колекціями, сформованими в межах певних регіонів. Тому Бердичівський музей-заповідник звертається до музейної групи Сектору науки НКО УСРР із проханням дозволити обмін експонатами з Одеським археологічним, Харківським історичним та Первомайським краєзнавчим музеями. Для обміну передбачалися дублетні матеріали [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 385—385 зв.; спр. 17, арк. 48—50; Новини, 1930, с. 4].

Наприкінці 1932 р. Бердичівський заповідник погодився передати частину матеріалів трипільської культури з розкопок 1927 р. на поселенні між Плисковом і Чернявкою до ВУАН. Натомість просив виділити для музею збірку матеріалів із трипільських поселень поблизу сс. Халеп'я, Верем'я та Трипільля (т. зв. «академічного трипільля») [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 17, арк. 266].

Музеї не завжди охоче ставилися до вимоги передачі чи обміну матеріалів. У 1931 р. ВУАК запропонував, щоб матеріали запланованої на 1932 р. спільної державної експедиції з досліджень Райковецького городища були передані до центральних українських музеїв. Бердичівський музей—заповідник (читай — Т. М. Мовчанівський) відреагував досить категорично й рішуче: «...Бердичівський музей разом зі всією громадськістю висловлює своє здивування оригінальній постановці питання з боку ВУАКу... ВУАК намагається продовжувати стару великодержавну політику зростання культурних центрів за рахунок «оббирання» провінційних осередків. До того ж відмічаємо, що в Бердичеві існує Краєвий Державний Музей, Всеукраїнський Історико-Культурний Заповідник, та Всеукраїнський Антирелігійний з історії Катілицизму, Музей, що характеризує значення Бердичева, як Культурно-Наукового осередку. Археологічних матеріалів з експедиції Бердичівським Музеєм не буде передано ні Київським, ні Харківським Музеям» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, арк. 14].

Підсумовуючи зауважимо, що археологічна експозиція музею була представницькою, наочною та цікавою для відвідувачів. Про що свідчать відгуки художнього керівника Ленінградського сучасного театру (від 02.06.1930 р.) та київських робітників, мобілізованих на допомогу колгоспникам: «*Експурсія принесла прекрасное впечатление о Заповеднике и Музее в особенности об археологическом отделе. Экспонаты раскопок явление далеко не заурядное, «...Впечатление всех экскурсантов не передаваемое: картины, археологические и этнологические ценности поражают своей аккратной сохранностью. Можно уверенно сказать, что Бердичевский музей по ценностям чрезвычайно важен и интересен*» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 28, 30].

Необхідно також розглянути **долю археологічних матеріалів та колекцій**, здобутих дослідженнями другої половини 1920-х — початку 1930-х рр. У 1954 р. Бердичівський історичний музей припинив своє існування, а його колекції, згідно з постановою про розширення обласних музеїв, були передані до Житомирського обласного краєзнавчого музею [Грузька, 2009; Скавронський, 2016, с. 13]. Очевидно, що матеріали археологічних досліджень, про які йшлося вище в огляді польової

діяльності Бердичівського музею-заповідника, потрібно шукати у фондах Житомирського музею.

Археологічні колекції Райковецького городища були розпорошені й потрапили до фондосховищ та експозицій принаймні 6 музейних і наукових установ України та Російської Федерації. На сьогодні відомо, що матеріали з Райковецького городища зберігаються та експонуються в Наукових фондах Інституту археології НАН України (колекція № 4, переважно матеріали досліджень 1933—1935 рр.) [Колекції, 2007, с. 197—198; Павленко, 2007, с. 368—371], фондах (відділ «Київська Русь», кол. опис № 22) та експозиції (зала № 8) Національного музею історії України, фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею [Піскова, 2005, с. 158], фондах Одеського археологічного музею НАН України [Інвентарна книга, № 9131—9169], експозиції (зала № 146) і фондах (колекція ЕРА-7, надходження 1951 р.) Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі, фондах Державного історичного музею у Москві [Українські, 1997, с. 153—154]. Невеличка збірка райковецьких матеріалів присутня в експозиції Музею історії міста Бердичева. Є також інформація, що в роки Другої світової війни з Бердичівського музею-заповідника до Німеччини вивезли колекцію жіночих прикрас XI—XII ст. [Бердичів. Музей історії].

У своїй **екскурсійній роботі** від моменту створення музею керувався «Положенням про єдину мережу екскурсійно-виставково-музейних установ УСРР» від 1922 р., яким визначалось, що установи та пам'ятки, цікаві для екскурсійного використання, мали бути зареєстрованими та включеними до екскурсійних маршрутів місцевого й регіонального значення. Відповідно до кількості та важливості об'єктів екскурсій організовувались екскурсійні установи різного рівня (на рівні округи — від екскурсійних пунктів при клубах до округового екскурсійного бюро) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 884, арк. 18—22].

Певно, за ініціативи Т. М. Мовчанівського на початку 1926 р. в окрузі створюється Екскурсійне бюро Бердичівщини. Протягом зими того ж року розробляється мережа екскурсійних пунктів округи, вірогідно не без активної участі дослідника [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 2, арк. 412; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 3; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12]. У цей же час Т. М. Мовчанівський підготував та надрукував брошуру з екскурсійної роботи «Сельбуд і Е.В.М.» [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 17, арк. 163—163 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12 зв.; оп. 12, спр. 5066, арк. 4 зв.].

Тільки за весняно-літній період 1926 р. в музеї було проведено 86 екскурсій (2446 осіб) та прийнято більше 3 тисяч «неорганізованих» відвідувачів [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1,

Рис. 15. Т. М. Мовчанівський (п'ятий зліва) з групою екскурсантів біля входу до нижнього костелу монастиря «Босих Кармелітів» [Фото з сайту «Мій Бердичів»: http://berdychiv.in.ua/wp-content/uploads/1925_muzey.jpg]

с. 5]. Протягом січня—березня 1927 р. було проведено 57 екскурсій (рис. 15), а індивідуально відвідало музей понад 4 тисячі осіб [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 46—47]. Документи не дозволяють прослідкувати динаміку екскурсійного обслуговування в наступні роки. Зазначимо, що за весь період праці Т. М. Мовчанівського в музеї, посада екскурсовода була відсутня в штатному розкладі, а основне навантаження з прийому відвідувачів і проведення екскурсій лягало на плечі наукових співробітників та директора.

Навесні 1928 р. Т. М. Мовчанівський, працюючи над підготовкою «Екскурсійного покажчика по Бердичівщині», розробив проекти екскурсійних маршрутів по місту та окрузі. Маршрути екскурсій включали й огляди археологічних пам'яток Скраглівки, Райків, Ягнятина, Карабчи́ва, Ружина та інших. Видання планувалося до друку, але ймовірно, що справа далі проекту не пішла [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 10, 26 зв. (с. 21, 54); спр. 1е, арк. 9—9 зв.].

Поширеною формою роботи були екскурсійні лекції на місці археологічних розкопок. Наприклад, під час досліджень кургану в с. Райки 1926 р. було організовано три екскурсії для робітників підприємств м. Бердичева [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 5]. З початком досліджень Райковецького городища екскурсійні лекції набули масового характеру (рис. 16,

2—4). Оголошення про організацію таких екскурсій навіть розміщувались на сторінках округової газети «Радянський шлях» [Збитківський, 1933].

Зв'язки з науковими та адміністративними установами. У середині 20-х рр. XX ст. управління музейними установами в УСРР належало до компетенції НКО УСРР та його підрозділів: Головополітосвіти, до сфери якої належала екскурсійна робота, та Уп(к)рнауки (з 1931 р. — Сектор науки), що визначала пріоритетні напрямки наукових досліджень [Кушнір, 2013, с. 977—978, 980, 985—986]. Тому, зі створення музею Т. М. Мовчанівський налагоджує зв'язки з цими установами [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 11], впродовж усього терміну своєї роботи в заповіднику активно листується з ними щодо нагальних адміністративних, господарчих, фінансових, організаційних та інших справ, чи відвідує їх особисто [напр.: АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 958].

Розуміючи велику роль місцевої адміністрації, директор налаштовує та намагається підтримувати дружні робочі відносини з міськими та округовими партійними, державними, освітніми і громадськими закладами [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12], котрі організаційно й фінансово допомагали як музею взагалі, так і археологічним експедиціям проводжуваними під його егідою.

Рис. 16. Райковецьке городище та околиці: 1 — кістки мамонта, виявлені в кар'єрі в ур. Бурги біля м. Білилівки [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 46 зв. (с. 92)]; 2 — лекція-екскурсія для військовослужбовців під час досліджень Райковецького городища (Г. М. Мовчанівський крайній зліва, зі шпори); 3 — група учнів біля валу Райковецького городища; 4 — група екскурсантів на городищі (Г. М. Мовчанівський крайній праворуч)

У взаємовідносинах із ВУАКом, провідною науково-дослідною установою в галузі археології, вирішувалися питання планування, організації та фінансування археологічних досліджень, отримання дозвільних документів та підготовки наукової звітності. Дійсний член ВУАКу П. П. Курінний здійснював науково-методичне керівництво польовими дослідженнями музею 1926 та 1927 рр. Особливо активне листування з ВУАКом та ВУАН за документами прослідковується з початком досліджень Райковецького городища.

Бердичівський музей із матеріалами власних досліджень 1926 р. брав участь у звітній археологічній виставці ВУАКу, що відкрилася 22 травня 1927 р. у Києві в приміщенні Всеукраїнської бібліотеки ВУАН [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 661; спр. 2, арк. 25; спр. 4, арк. 214—215, 220—220 зв., 284; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 9 зв.; Яненко, 2016, с. 168—169]. Т. М. Мовчанівський був відраджений від музею до Києва для підготовки матеріалів виставки та участі у Всеукраїнській музейній нараді (не відбулася). На зворотному боці посвідчення він залишив короткий звіт про свою роботу під час відрадження (рис. 17): *«16—20 монтаж в лаврській лабораторії, 20—26 на виставці (чергування, в[...]чення, пояснення), 27—28 праця в Музеєві мистецтв (б. Ханенків), 29—30 праця в музеї культів та лаврські розкопки (?), 1—2—3 Музей революції, картинна галерея «ОКРЗУ» — купівля експонатів, огляд історичних монументів та будівель інших, 5—6 Історичний краєвий Музей та Краєва інспектура з охорони пам'ятників культури»* [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 214, 220—220 зв.].

Матеріали досліджень Райковецького городища були представлені на всеукраїнській «Виставці досягнень української археології за 10 років радянської влади», приуроченій до ювілейних свят ВУАН [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 271, 280; спр. 16, арк. 21—21 зв., 24; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, арк. 23—23 зв., 26; Яненко, 2016, с. 169].

З питань реєстрації та охорони археологічних та архітектурних пам'яток Бердичівський музей плідно співпрацює з Київською краєвою інспектурою та Українським комітетом охорони пам'ятників культури.

Особливі стосунки, зважаючи на їхнє давнє знайомство, склалися у Т. М. Мовчанівського з директором Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» П. П. Курінним. Т. М. Мовчанівський неодноразово відвідує Лаврський городок під час своїх поїздок до Києва, очевидно консультиуючись із більш досвідченим вченим, відправляє йому польову документацію власних досліджень, надсилає й особисто відвозить отримані в результаті до-

сліджень матеріали для опрацювання і вивчення, за пропозицією П. П. Курінного бере участь у підготовці статті для збірника «Український музей» тощо [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 658 зв.—659; спр. 2, арк. 432—433; спр. 6, арк. 214, 220 зв.; спр. 8, арк. 627; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 31 зв.—32 зв. (с. 64—66); спр. 2, арк. 60 (с. 113); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 93].

У справі обміну музейними колекціями Бердичівський заповідник звертається до Миколаївського, Одеського, Харківського та Первомайського музеїв, про що вже згадувалося. З останньою установою, ймовірно, склалися більш тісні стосунки. Т. М. Мовчанівський та директор Первомайського краєзнавчого музею П. В. Харлампович познайомилися під час експедиції БоГЕСу, а у 1932—1933 рр. П. В. Харлампович бере участь у дослідженнях Райковецького городища.

Були спроби налагодити співпрацю і з Волинським науково-дослідним музеєм: у травні 1927 р. Т. М. Мовчанівський їздив у відрадження до Житомира з метою *«налагодження зв'язку з житомирськими науковими силами й організаціями в справі краєзнавчої праці Волинського краю»* [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 124].

* * *

Викладені матеріали дають можливість в цілому відтворити картину археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Впродовж другої половини 1920-х — початку 1930-х рр. музей-заповідник був центром наукових досліджень регіону, навколо якого гуртувались ентузіастично-аматори.

Зусиллями директора музею та за участі наукових співробітників установи започатковано планомірні археологічні дослідження Бердичівщини, піком яких стали дослідження непересічної пам'ятки світового значення — городища давньоруського часу поблизу с. Райки. Внаслідок польових робіт було сформовано фонди та облаштовано експозиції археологічного відділу музею-заповідника.

Значну роботу було пророблено в справі охорони археологічних пам'яток: розпочаті роботи зі збору матеріалів до археологічної карти округи, за ініціативи Т. М. Мовчанівського найбільш яскраві пам'ятки оголошені археологічними заповідниками, проводилися заходи щодо припинення скарбушукання, популяризації охорони культурної спадщини.

Науково-дослідна, культурно-освітня та просвітницька робота проходила в тісній співпраці з місцевим населенням, краєзнавчими осередками, провідними центральними науковими й адміністративними установами та окремими фахівцями.

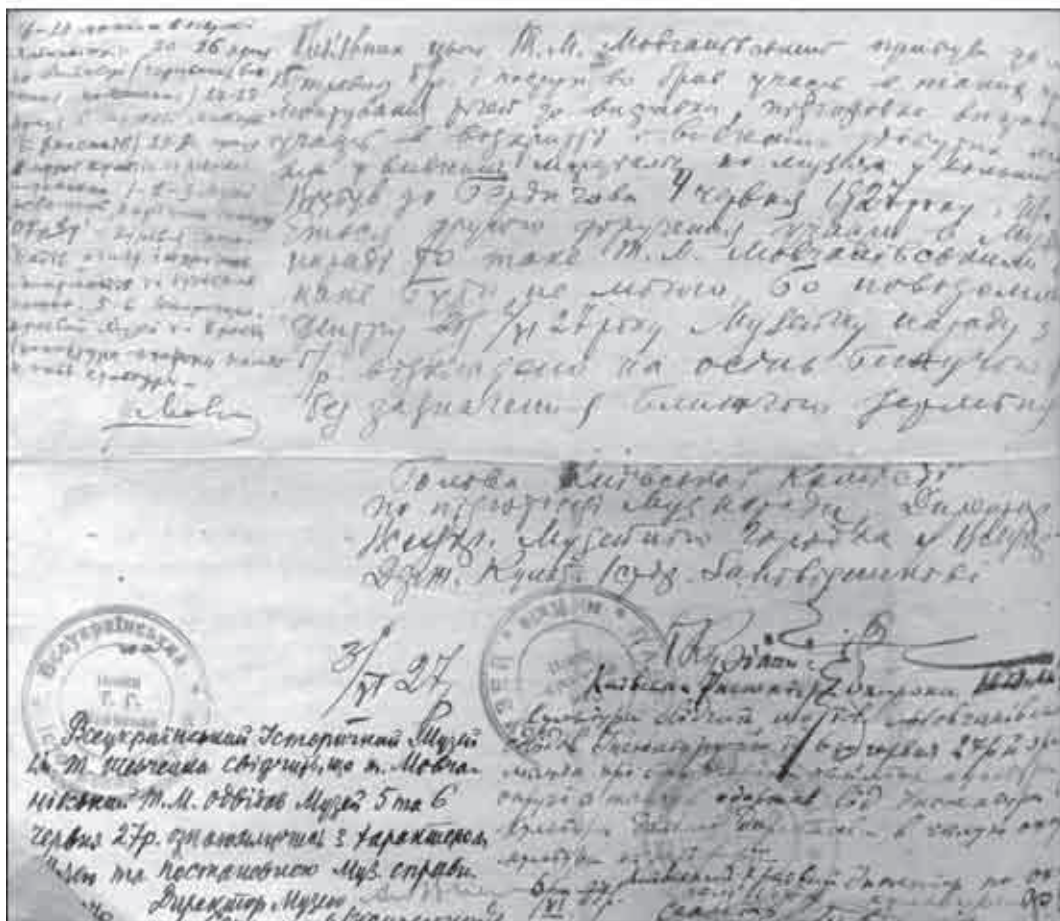
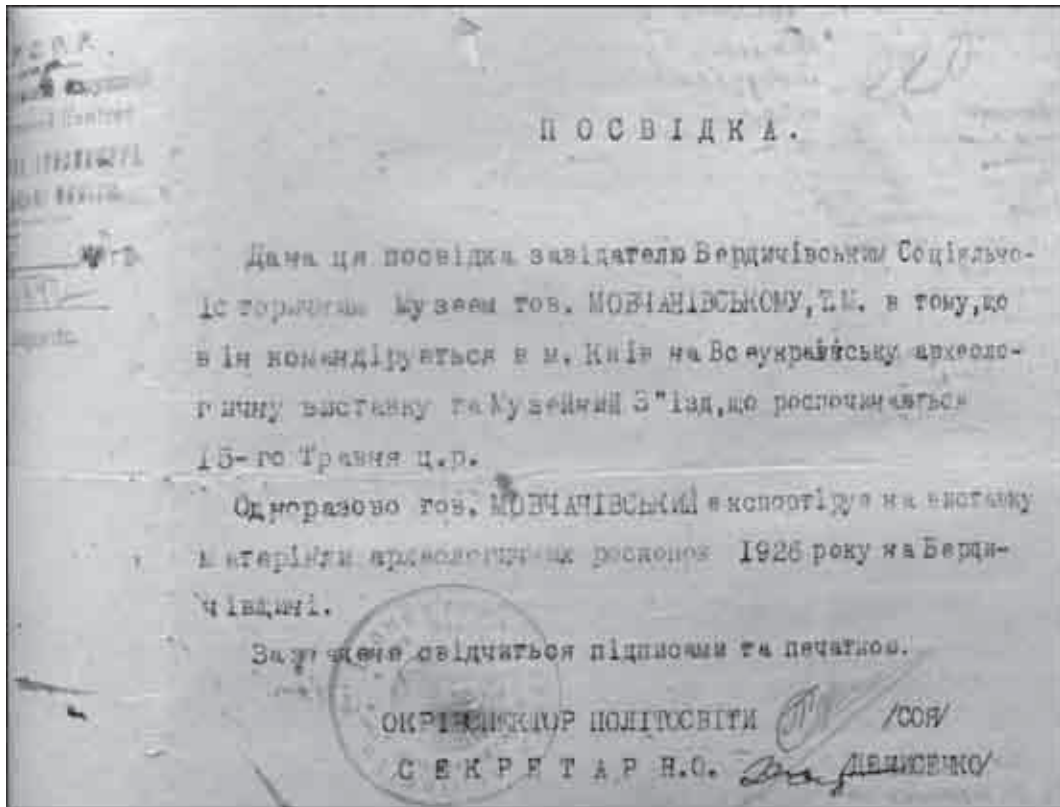

Рис. 17. Посвідчення видане Т. М. Мовчанівському для участі у звітній археологічній виставці ВУАКу 1927 р. На зворотному боці нотатки про виконані роботи та відмітки про відвідування установ [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 220—220 зв.]

На жаль, не всі напрями археологічної діяльності музею-заповідника вдалося розкрити повною мірою, що пояснюється характером та обсягом наявних збережених документів. Маємо надію, що пошук і залучення нових джерел, дозволить глибше та докладніше простежити деякі аспекти розглянуті в цій публікації.

Додаток

**АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
БЕРДИЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ
Т. М. МОВЧАНІВСЬКОГО
1926—1932 рр.¹**

1. **Андрушівка, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): торфовище між сс. Андрушівка, Гардишівка та Гальчин, знахідка човна-довбанки, посуду, залізного списа, людських та тваринячих кісток.
2. **Андрушівка, с.** (с. Андрушівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): ур. Кучагори (в бік с. Довжика) — знахідки трипільської культури та «римської доби» (черняхівської культури); окремих курган.
- Бандрівського, х.** — див. Жидівці.
3. **Барішівка, х.** (нині не існує, між сс. Дубище та Городище Чуднівського р-ну, Житомирська обл.): знахідки козацького часу.
4. **Бердичів, м.** (місто обласного підпорядкування, Житомирської обл.): «Старе» єврейське кладовище, поховання XVI—XIX ст., залишки укріплень (?).
5. **Білашки, с.** (с. Білашки, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): окрема знахідка, кремінне знаряддя.
6. **Білилівка, м.** (с. Білилівка, Ружинський р-н, Житомирська обл.): ур. Бурти, глиняний кар'єр, палеонтологічні знахідки; ур. Камені, поселення трипільської культури, знахідки «слов'янської» кераміки; цент. ч-на містечка, ур. Дитинець та Раставиця: залишки укріплень городища літописного Роставця; в 2 верстах від центру міста залишки іншого городища; ур. Башта, залишки вежі; курган по дорозі на Ружин, «скити»; 2 кургани в сторону с. Білопілля, «скити».
7. **Білопілля, с.** (с. Білопілля, Козятинський р-н, Вінницька обл.): кургани, Сх околиця, шлях на с. Татарське Селище; курган «Звеняча могила»; знахідки «римської доби».
8. **Бистрик, с.** (с. Бистрик, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): замчище XVII—XVIII ст.; поселення трипільської культури та «римської доби».
9. **Бистрик, с.** (с. Бистрик, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
10. **Велика Татаринівка, с.** (с. Озерянка, Житомирський р-н, Житомирська обл.): кургани.
11. **Великі Деревичі (Деревичі), с.** (с. Великі Деревичі, Любарський р-н, Житомирська обл.): ур. Замчище в 1,5 версти на зах. від села (літописний Деревич), матеріали давньоруського часу та пізнього середньовіччя, кераміка «скитського типу»; в 500 м на Пн Зх від городища 2 кургани; ур. Городище, городище, матеріали «білогрудівського типу» й скіфсь-

кого та давньоруського часу; поблизу ур. Бите озеро, на шляху до Любара кілька невисоких розораних курганів.

12. **Великий Острожок, с.** (с. Великий Острожок, Хмільницький р-н, Вінницька обл.): понад шляхом на с. Вишеньки 4 кургани; курган в селі; знайдено горщик, шолом.
13. **Верхівня, с.** (с. Верхівня, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення (?) «слов'янського часу».
14. **Вітовці, с.** (с. Мостове (до 1946 — Війтівці), Андрушівський р-н, Житомирська обл.): знахідка кам'яної сокирки та крем'яного знаряддя.
15. **Вітовці (Війтовці, Війтківці), с.** (с. Роставиця, Ружинський р-н, Житомирська обл.): курган в 3 верстах на шляху до с. Бистрик (на горизонті 2 високих кургани).
16. **Вовчинці, с.** (с. Вовчинець, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби»; знахідка поховання з різною кістяною табакеркою; оздоблена рукоять від перначка.
17. **Вчорайше, с.** (с. Вчорайше, Ружинський р-н, Житомирська обл.): городище давньоруського часу.
18. **Вигнанка, с.** (с. Вигнанка, Любарський р-н, Житомирська обл.): «кам'яна баба» на перехресті шляхів Любар—Вигнанка та Любар—Провалівка.
19. **Гізівщина, с.** (с. Гізівщина, Любарський р-н, Житомирська обл.): в центрі села три кургани, один біля іншого.
20. **Голодьки, с.** (с. Мирославка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани.
21. **Дзюнькове, с.** (с. Дзюньків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани на Зх від села за р. Рось.
22. **Довгалівка, с.** (с. Довгалівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): по дорозі на Звеняче курган; знахідки римських монет.
23. **Довжик, с.** (с. Довжок, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідки кераміки трипільської культури, «білогрудівського типу», «римської доби».
24. **Долотецьке, с.** (нині Пн-Зх частина с. Довгалівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): курган на північ від села, в 3 км на південь від Дзюнькова.
25. **Жежелів, с.** (с. Жежелів, Козятинський р-н, Вінницька обл.): городище оточене валом; курган в напрямку до с. Глухівці; поселення «римської доби».
26. **Жидівці, с.** (с. Лісове (у 1935—2016 — Радянське), Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення трипільської культури та «римської доби»; окремий курган в напрямку до х. Бандрівського.
27. **Карабчіїв (Карабчіїв), с.** (с. Карабчіїв, Ружинський р-н, Житомирська обл.): городище XII ст.
28. **Катеринівка, с.** (с. Катеринівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): біля села, ур. Слободиченське селище, знахідки кераміки.
29. **Кашперівка, с.** (с. Кашперівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): випадкова знахідка.
30. **Кожанка, с.** (с. Кожанка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): ур. Кропивка, знахідки кераміки та кісток, без визначення.
31. **Козятин, м.** (м., райцентр Вінницької обл.): «скити» (?).
32. **Колодяжин, с.** (с. Колодяжне, Романівський р-н, Житомирська обл.): городище літописного Колодяжина; палеонтологічні знахідки в ур. Провалля.
33. **Краснопіль, с.** (с. Краснопіль, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): 2 кургани біля села; виорювали залізні речі, шабля.
34. **Круподеринці, с.** (с. Круподеринці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): курган в 0,5 версти на Пн від шляху Дзюньків — ст. Ржевуська, між сс. Круподеринці та Юнашки.

1. Додаток сформовано таким чином: № — номер на карті (рис. 3). Назва населеного пункту в документах; (сучасна назва та адміністративна належність): археологічні пам'ятки. **Напівжирним** виділено населені пункти, пам'ятки яких обстежені експедиціями музею).

35. **Лозня, с.** (с. Лозня, Хмільницький р-н, Вінницька обл.): кераміка та печина на садибі О. Ткачука; знахідки кремінних виробів.
36. **Любар, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): вкопні рештки носорога.
37. **Наказне, с.** (нині частина с. Розкопане, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): поселення (?) «слов'янського часу».
38. **Нехворощ, с.** (с. Нехворощ, Андрушівський р-н, Житомирська обл.): курганий могильник, 56 насипів.
39. **Низгурці, с.** (с. Великі Низгірці, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани; монетно-речовий скарб римського (?) часу.
40. **Ново-Фастов, с.** (с. Новафастів, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): скарб чеських монет XVI—XVII ст.
41. **Ново-Черторія, с.** (с. Нова Чорторія, Любарський р-н, Житомирська обл.): вкопні рештки мамута.
42. **Носівка, с.** (с. Носівка, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): 2 кургани, знайдено залізні речі.
43. **Обухівка, с.** (с. Обухівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
44. **Озадівка, с.** (с. Озадівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): знахідка залізних вериг.
45. **Очеретня, с.** (с. Очеретня, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): ур. Сабарівський яр, ур. Глибокий яр, ур. Марчишина (?) криничка — знахідки трипільської культури, «римського часу» (?).
46. **Плисків, с.** (с. Плисків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): Пд-Сх околиця, поселення трипільської культури та «римського часу».
47. **Погребище, м.** (смт, райцентр Вінницької обл.): на садибі костелу: знахідки «римської доби», кераміка XVI—XVII ст., середньовічне кладовище; околиці місечка — поодинокі знахідки кераміки доби неоліту.
48. **Попівка, с.** (с. Кам'яногірка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): знахідки трипільської культури; знахідка кістяної проколки-веретена; «скити».
49. **Пузирки, с.** (с. Пузирки, Козятинський р-н, Вінницька обл.): ур. Безодня, знахідки кераміки.
50. **Райки, с.** (с. Райки, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): городище XII—XIII ст., посад, могильник XVI ст.; поселення давньоруського часу; кургани доби бронзи — раннього заліза в різних частинах села; поселення трипільської культури та «римської доби»; матеріали слов'янського часу та скіфської доби.
51. **Рогачі, с.** (с. Рогачі, Ружинський р-н, Житомирська обл.): легенда про город «Грячі» та підземні ходи.
52. **Розкопана, с.** (с. Розкопане, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани на шляху до Плискова; «скити».
53. **Романівка, х.** (Сх частина суч. с. Романівка (у 1934—2016 — Радянське), Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
54. **Рось, станція** (в межах с. Гопчиці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідки трипільської культури; вали (?).
55. **Ружин, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): городище під садибою церкви й лікарні, там же знахідки трипільської кераміки; курган на шляху до Верхівні за 0,5 версти, в 1,5 версти на Пн від нього інший.
56. **Садки, с.** (с. Садки, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани на шляху між сс. Садки і Семенівка.
57. **Сінгаївка, с.** (с. Сингаївка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): 2 високих кургани по дорозі на Білопільля.
58. **Скала, с.** (с. Скала, Оратівський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани в ур. Кругляк (?) і ур. На Дубині; кам'яні фундаменти й чавунні труби біля школи (замок?).
59. **Скраглівка, с.** (с. Скраглівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кург. могильник в Скраглівському лісі; окремих курган на полі гр. М. Реготуна; знахідки середньовічного посуду.
60. **Слободище, с.** (с. Слободище, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): ур. Дубчина гора в 1,5 км на Пн, уламки ліпного посуду; поселення трипільської культури.
61. **Спичинці, с.** (с. Спичинці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідка кам'яної сокирки.
62. **Стара Черторія, с.** (с. Стара Чорторія, Любарський р-н, Житомирська обл.): на церковній садибі залишки городища; знахідки скіфського часу.
63. **Татаринівка, с.** (с. Малосілка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): 3 кургани по дорозі на Голодьки; місцезнаходження на Сх від села; «скити».
64. **Татарське Селище, с.** (с. Селище, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби» під садибами села, на південь від села, в ур. Криничка та Спарцет; поселення трипільської культури (?) на протилежному від ур. Спарцет березі Гуйви; 500 м на Пн Сх від села 2 кургани, ще один на садибі М. Альби.
65. **Терехова, с.** (с. Терехове, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): знахідки римських монет.
66. **Троща, с.** (с. Троща, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): ур. Пустоха великий курган; за ліском 2 кургани, вкопували залізні речі.
67. **Тютюники, с.** (с. Тютюники, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): знахідки козацького часу («табір гайдамаків»).
68. **Чернявка, с.** (с. Чернявка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): багатопарове поселення: трипільської культури та «римської доби», знахідки «білогрудівського типу» та «скіфського часу».
69. **Чорнорудка, с.** (с. Чорнорудка, Ружинський р-н, Житомирська обл.): 0,5 версти на Пд Сх кургани; поселення «римської доби».
70. **Фри(і)дрів, с.** (с. Тернівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби».
71. **Фронтівка, с.** (с. Фронтівка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): поселення трипільської культури та «римської доби».
72. **Швайківка, с.** (с. Швайківка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани; знахідка кам'яної сокирки.
73. **Юнашки, с.** (с. Юнашки, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): див. Круподеринці.
74. **Юрівка, с.** (с. Юрівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби» в ур. Шабелянщина та Калент яр; садиба школи, поселення «римської доби», матеріали пізнього середньовіччя; скарб польських монет XVII ст. (ур. Кузменна?).
75. **Юрівка, с.** (с. Юрівка, Любарський р-н, Житомирська обл.): курганий могильник за селом на шляху до с. Кутища, біля 20 насипів; поселення (?) «римської доби».
76. **Юрідіка, с.** (нині в межах м. Чуднів (Пн-Зх частина), райцентр Житомирської обл.): курган на східній околиці.
77. **Ягнятин, с.** (с. Ягнятин, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення трипільської культури та «римської доби»; 2 давньоруські городища (літописний Неятин); давньоруський (слов'янський) могильник; кладовище XVI ст.; «Змійовий вал» в околицях села, ще один відрізок валу між сс. Ягнятин та Карабчіїв.
78. **Яроповичі, с.** (с. Яроповичі, Андрушівський р-н, Житомирська обл.): городище X—XII ст.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЩО НЕ ВДАЛОСЯ ІДЕНТИФІКУВАТИ

- Лук'янівка? (ч-на Бердичева?): написи грецькою мовою в печері під цегляним заводом, знахідка «грецьких монет» з датою 868 р. (інформація Б. Куткіна).
- не визначено (Лехнівка?, Махнівка?): знахідки трипільської культури (?).
- не визначено (Медвич?): кургани, фортеця кам'яна.
- не визначено (...нехів?): курган на шляху до с. Скоморошки.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. — СПб: Тип. И. Н. Скороходова, 1893. — № 11: Древности Юго-Западного края. — 78 с.

Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55.

АВМР Бердичів, ф. Р-158, оп. 1, спр. 889, 21 арк. (Документи про роботу окрарху (доповідна записка, акти, листування).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, 692 арк. (Листування з НКО УРСР, Окрвиконкомом, науковими організаціями та установами з питань обліку та охорони історичних і культурних пам'яток, наукової роботи музею, ремонтних робіт та ін.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, 629 арк. (Матеріали з питань організації музею та його роботи. Протоколи засідань ради музею. Звіти про роботу музею за 1925—26 рр.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 3, 425 арк. (річний фінансовий звіт музею за 1925—1926 рр. Кошторис доходів і витрат на 1926—27 рр. Відомості на зарплату співробітникам за березень 1926, жовтень 1926).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 4, 384 арк. (Витратні грошові документи за 1927 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, 363 арк. (Річний звіт про роботу музею за 1928—29 рр. Акт про стан споруд і будівель музею. Опису майна музею та інші матеріали).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 6, 366 арк. (Відомості на виплату зарплати співробітникам за січень-вересень 1928 р. Витратні грошові документи музею за 1928 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, 1011 арк. (Листування з науковими та іншими установами з питань організації науково-дослідницької роботи музею).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, 554 арк. (Проект п'ятирічного плану роботи музею. Звіт про роботу музею за 1929—30 рр. Доповідна записка про наукову і культурно-просвітницьку роботу музею).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 10, 142 арк. (Відомості на зарплату співробітникам за травень 1929 — березень 1930 р. Витратні грошові документи за 1929 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, 369 арк. (Звіт про роботу музею за 1929—1930 рр. Матеріали про вивчення Райковецького городища).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, 438 арк. (Доповідна записка про стан музею та його роботу. Матеріали про археологічні дослідження Бердичівщини).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 17, 286 арк. (Листування з науковими установами з питань на-

уково-дослідної роботи музею. Звіт про роботу за 1932 р.).

Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 125—130.

Бердичів. Музей історії міста Бердичева // Мій Бердичів [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://berdychiv.in.ua/музей-історії-міста-бердичева/> (від 18.04.2017 р.).

Гамченко С. С. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони (Короткий виклад). — Житомир, 1925. — 27 с.

Гнидюк О. В. Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Иванцова) // Магістеріум. Національний університет «Києво-Могилянська академія». — 2005. — Вип. 20: Археологічні студії. — С. 100—104.

Гончаров В. К. Райковецькое городище. — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — 218 с.

Грузька Л. П. Житомирський обласний краєзнавчий музей // Енциклопедія сучасної України. — К., 2009. — Т. 9: Е—Ж / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. — С. 598.

Збитківський [С. П.]. Організуємо екскурсії до Райок // Радянський шлях. — 1933. — 22 жовтня. — № 151 (2333). — С. 1.

Інвентарна книга № 3 Всеукраїнського Історично-Археологічного музею (від № 5383 до № 9309) / Відділ наукової обробки і зберігання фондів Одеського археологічного музею НАН України.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.

ІР НБУВ, ф. 243 (В. І. Маслов), спр. 373, 70 арк. (Конверт з фотовідбитками).

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик [та ін.]. — К.: Академперіодика, 2007. — 356 с.: рис.; 16 табл.

Кононенко Ж. О. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та початку 1950-х рр.) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 103—108.

Костриця М. Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси у 2-х томах. — Житомир, 2005. — Т. I. — 248 с.

Курінний П. Раєцька могила на Бердичівщині // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 71—78.

Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри // Народознавчі зошити. — 2013. — № 6 (114). — С. 977—987.

Латуха Т. И. Исследования Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по документам Научного архива Института археологии НАН Украины) // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 215—223 (АДІУ. — Вип. 11).

Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — 206 с.

Мовчанівський Т. Археологічні розкопки раннефеодального городища в с. Райках у 1932 році // Радянський шлях. — 1932. — 26 жовтня. — № 122 (2056). — С. 3.

Мовчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник. — Харків: Пролетар, 1931. — 52 с.

Мовчанівський Т. Бердичівський соціально-історичний музей ім. Ф. Е. Дзержинського // Український

- музей. — К.: Фенікс, 2007. — Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. — С. 247—248.
- Мовчанівський Т.* Видатна пам'ятка доби раннього феудалізму на Україні // Радянський шлях. — 1932. — 24 вересня. — № 109 (2043). — С. 4.
- Мовчанівський Т.* Як жили на Бердичівщині 5 тисяч років тому. Розкопки в Райках // Радянський шлях. — 1926. — 26 жовтня. — № 96 (1257). — С. 6.
- Мовчанівський Т. М.* Райковецьке городище XI—XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.) // Наукові записки ІМК. — 1935. — № 5—6. — С. 125—176.
- Мовчанівський.* Райківецьке городище на Бердичівщині — видатна пам'ятка доби раннього феудалізму на Україні // Знання. — Харків: Радянська школа, 1932. — № 19. — С. 16—17.
- [Мовчанівський Т. М.]* Відкривається окружній соціально-економічний музей // Радянський шлях. — 1926. — 12 листопада. — № 100 (1261). — С. 3.
- [Мовчанівський Т. М.]* Заповідник єврейської матеріальної культури // Радянський шлях. — 1929. — 4 серпня. — № 86 (1570). — С. 4.
- [Мовчанівський Т. М.]* Музей ім. Дзержинського відкрито // Радянський шлях. — 1926. — 26 листопада. — № 104 (1265). — С. 3.
- [Мовчанівський Т. М.]* Про що оповідають розкопки в с. Райках // Радянський шлях. — 1926. — 12 листопада. — № 100 (1261). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 1: Земля берендичів і слов'ян. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 14 вересня. — № 71 (1443). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 2: Розкопки слов'янського могильника в с. Ягнятині. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 28 вересня. — № 75 (1447). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 3: Розвідки трипільських поселень по р. Роставиці. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 7 жовтня. — № 78 (1450). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Нові знахідки стародавніх осель на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1927. — 13 вересня. — № 71 (1346). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Нові історико-культурні заповідники на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1928. — 12 грудня. — № 105 (1477). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Пам'ятки матеріальної культури місцевого значіння на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1928. — 23 грудня. — № 110 (1482). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1931. — 29 травня. — № 58 (1841). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині (продовження) // Радянський шлях. — 1931. — 14 червня. — № 64 (1847). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині (закінчення) // Радянський шлях. — 1931. — 4 липня. — № 72 (1855). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Як жили наші предки слов'яни тисячу років тому назад. Наслідки археологічних розкопок у с. Ягнятині Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 3 жовтня. — № 76 (1448). — С. 4.
- Мочульський [О. І.]* Знайдено пам'ятки старовинної доби // Радянський шлях. — 1926. — 5 жовтня. — № 90 (1251). — С. 6.
- НА ІА НАН України*, ф. 10 (П. П. Курінний), спр. 17, 161 арк. + 2 зап. кн., іл. (Археологія (різні чернетки, виписки, нотатки, плани археологічних робіт, фото, записні книжки)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20 (Т. М. Мовчанівський), спр. 1, 26 арк. (Звіти про роботу Бердичівського соціально-історичного та економічного музею за 1925—1926, 1927—1928 рр.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1а, 37 арк. (Щоденник археологічних розвідок, обстежень, заходів інспекторсько-інструктивних й іншого Мовчанівського Т. М., що працює на Бердичівщині за відкритим листом Укрголовнауки № 25 за рік 1927).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 16, 22 арк. (Звіт про роботу по археологічному обстеженню Бердичівщини завідуючого Бердичівським Музеєм Мовчанівського Т. М. за 1927 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1в, 16 фото. (Матеріали обстеження Бердичівщини. Фото).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1г, 6 арк. (Листування. 1928 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1д, 51 арк. / 107 с. (Щоденник роботи в музеї. 14.III.—30.XII.1928 р. — 3.I.—11.VI.1929 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1е, 20 арк. (Щоденник. Археологічна експедиція музею та інше в 1928 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1ж, 1 арк. (План і метражна сітка розкопок могили в ур. «Кут» біля с. Райки (1926 р.)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 2, 69 арк. / 124 с. (Розкопки і розвідки на Бердичівщині. Щоденник 22.VI.—24.X.1929 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 2а, 21 арк. (Звіт про роботу в 1929 р. на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 17, 72 арк., 1 кресл. (Мовчанівський Т. М. Нотатки, уривки статей, наукових робіт (чернетки)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 27, 5 арк. (Відкриті листи на право розкопок).
- НА ІА НАН України*, ф. 59 (ВУАК), оп. 1, спр. 104, 88 арк. (Різні матеріали 1921—1928 рр.).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 109/2, 1 арк. (Бердичівський Музей. Про археологічну роботу в 1926 році).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, 3 арк. (Мовчанівський Т. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, 7 арк. (Звіт про роботу по археологічному обстеженню Бердичівщини завідателем Бердичівського Музею Мовчанівським Т. М., що працював за відкритим листом Укрнауки № 25 за рік 1927).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 126, 65 арк. (Про краєзнавчі гуртки та товариства).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 205, 1 арк. (Про утворення заповідника в Ягнятині, Карабчіїві, Погребищах (синагога). Доповідні записки Зав. Бердичівським Музеєм).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 222, 1 арк. (Справа про асигнування коштів на дослідження ВУАКу 1929 р. від Бердичівського ОВК).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, 16 арк. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).

- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/5, 23 с. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, 7 арк. (Короткий звіт про роботу співробітників Бердичівського Музею Мовчанівського Т. М., що працював у 1928 р. за відкритим листом № 158).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/14, 47 арк. (Мовчанівський Т. М. Звіт про археологічне дослідження слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках на Бердичівщині 1930 року).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/15, 14 арк. (Мовчанівський Т. М. Видатна пам'ятка доби раннього феодалізму на Україні (XI—XIII ст.). Інформаційне згадування за досліді Райковецького городища).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, 33 арк. (Про стан Музеїв (Тульчинського, Ізюмського, Харківського, Бердичівського)).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, 32 арк. (Про різні ювілеї та виставки).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, 32 арк. (Листування в справі археологічних дослідів Райковецького городища. 1930—1933).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6 (фонд ВУАК / Райки), спр. 1, 16 с. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 2, 47 арк. (Археологічні роботи по дослідженню слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках в 1930 р.).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 3, 12 арк. (Мовчанівський Т. М. Археологічне дослідження слов'янського городища в с. Райках у 1930 році).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 40, 12 арк. (Мовчанівський Т. М. Археологічне дослідження слов'янського городища в с. Райках у 1930 році).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 43, 45 арк. (Археологічні роботи по дослідженню Райковецького городища. Фото з розкопів наклеєне на паспарту).
- НА ІА НАН України, ф. 63 (Наукові роботи), спр. 212, 159 арк. (Гончаров В. К. Райковецьке феодальне городище за матеріалами археологічних розкопів 1929—1935 рр.).
- НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 242, 220 арк. (Гончаров В. К. Райковецьке городище та його значення у вивченні історії Київської Русі).
- Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). Документи і матеріали. — К.: Рідний край, 1991. — С. 209—215.
- Новини окружного музею // Радянський шлях. — 1930. — 29 січня. — № 13 (1645). — С. 4.
- Павленко Л. В. Матеріали Райковецької археологічної експедиції 1929—1935 рр. у фондах та Науковому архіві Інституту археології НАН України // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26—29 вересня 2007 р., м. Бердичів) / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Т. I. — С. 368—374. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 37).
- Павлова В. Мовчанівський Теодосій Миколайович (1899—1938) // Музейний простір [Електрон. ресурс]. — 2008. — Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/27662> (від 21.01.2017 р.).
- Павлова В. Краєзнавство в творчому доробку Т. М. Мовчанівського (архівні та музейні джерела про його діяльність) // Студії з архівної справи та документознавства: зб. наук. пр. / Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 172—174.
- Петраускас А. В. Ивакин В. Г., Бибииков Д. В., Павленко С. В. Исследования средневекового кургана вблизи с. Тепеница в 2015 г.: к вопросу об этнокультурной принадлежности курганов с каменными обкладками // (в печати).
- Піскова Е. М. Житомирський краєзнавчий музей // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 3: Е—Й. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 157—158.
- Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Ради Народних Комісарів УСРР. Про пам'ятки культури і природи // Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — № 9 (27), липень. — С. 14—18.
- ПСРЛ (Полное собрание русских летописей). — Т. 2. Ипатьевская летопись / С предисл. Б. М. Клосса. — 2-е изд. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.
- Путь А. Л. Точна дата смерті невідома // Знання та праця. — 1990. — № 9. — С. 18—20.
- Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 52—59.
- Скавронський П. С. Музеї Бердичева // Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15—16 листопада 2016 р.) / Упоряд. П. С. Скавронський. — Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. — С. 10—30. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 54).
- Словник-довідник з археології / ред., уклад. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк. — К.: Наук. думка, 1999. — 430 с.
- Старе єврейське кладовище // Мій Бердичів [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/images/nekropol/nekropol_08.htm (від 21.01.2017 р.).
- Стародавні оселі на Бердичівщині // Пролетарська правда. — 1927. — 23 вересня. — № 217 — С. 4.
- Томашевський А. П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів // Бердичівська земля в контексті історії України / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: МАК, 1999. — С. 57—61. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 19).
- Томашевський А. П., Козак О. Д., Павленко Л. В., Павленко С. В., Чекановський А. А. Завдання, дослідницькі програми і особливості Райковецького проекту // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26—29 вересня 2007 р., м. Бердичів) / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Т. II. — С. 116—122. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 37).
- Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляева, Н. Абашина, Н. Блажевич [та ін.]. — К., 1997. — 298 с. (Повернення

культурного надбання України: документи свідчать. — Вип. 2).

Федоровский А. С. Инструкции та программы для археологических разведок и сбора археологических материалов // Труды экспедиции для изучения Изюмского края под руководством профессора А. С. Федоровского. — 1923. — Вып. I. — С. 1—30.

Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. — Харків, 1927. — 136 с.

Хададова М. Краєзнавча діяльність Т. М. Мовчанівського на Житомирщині в 20—30 рр. ХХ ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 93—95.

ЦДАВО України, ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР / УРСР), оп. 2, спр. 884, арк. 18—22.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, 380 арк. (Річні звіти музеїв. 1925—1928 рр.).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, 23 арк. (Листування з Бердичівською окружною інспектурою народної освіти про роботу Бердичівського соціально-історичного музею та стан бібліотечної сітки округу. 28 січня — 24 липня 1926 року).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, 330 арк. (Матеріали про організацію, стан та діяльність Державного історико-культурного заповідника — бувшого кляштору «Босих кармелітів» в Бердичеві (проект положення, постанови, доповідні записки, виписки з протоколів, акти, листування).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, 167 арк. (Матеріали про стан і діяльність Бердичівського окружного соціально-історичного та економічного музею (звіти, протоколи, доповідні записки, акти, листування). 27 березня 1926 — 7 жовтня 1930 року).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, 121 арк. (Стенограма та протоколи засідань Бюро та пленумів Українського комітету охорони пам'яток культури).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1482, 113 арк. (Листування з Всеукраїнською академією наук, музеями України про проведення археологічних розкопок на території України, роботу археологічних експедицій та асигнування коштів на цю мету).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, 165 арк. (Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України про облік, охорону пам'яток культури та асигнування коштів на цю мету).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1504, 97 арк. (Листування з Київською, Одеською краєвими комісіями охорони пам'яток культури про охорону пам'яток старовини, проведення археологічних розкопок в с. Райках).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, 4 арк. (Особова справа Мовчанівського Т. М.).

Юра Р. О. Древній Колоджин // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 57—130.

Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919—1934). — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. — 368 с.

Ярмошик І. І. Т. М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки ХХ ст.): основні напрямки краєзнавчої діяльності // Бердичівська земля в контексті історії України / Відп. ред. М. Ю. Костиця. — Житомир: МАК, 1999. — С. 137—139. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 19).

Л. В. Павленко, С. В. Павленко

БЕРДИЧЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ЗАПОВЕДНИК ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 20-х — НАЧАЛЕ 30-х гг. ХХ в.: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье, на основе полного анализа архивных документов и опубликованных материалов, рассмотрены направления археологической деятельности Бердичевского государственного историко-культурного заповедника под руководством Т. Н. Молчановского. В частности, сделан обзор полевых археологических работ, проведённых экспедициями музея на территории Бердичевской округи, созданы список археологически обследованных населённых пунктов с перечнем зарегистрированных памятников и соответствующая археологическая карта. Рассмотрены мероприятия и инициативы исследователя по защите и охране археологических памятников, популяризации знаний об археологическом прошлом края и научной деятельности музея, проанализированы пути и средства пополнения коллекций и экспозиции музея, создания археологических выставок, прослежены связи с ведущими научными учреждениями Украины того времени.

Ключевые слова: история археологии, археологические исследования, разведки, раскопки, археологическая карта, музейная археология, экспозиция, лекции, экскурсии, научные краеведческие общества, охрана памятников, популяризация, Бердичевский государственный историко-культурный заповедник, Бердичевская округа, Т. М. Молчановский.

L. V. Pavlenko, S. V. Pavlenko

NATIONAL BERDYCHIV HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE IN THE SECOND HALF OF THE 20^s — EARLY 30^s XX century: ARCHAEOLOGICAL ASPECTS

The article based on an analysis of all presently known archival documents and published materials. The article examines the archaeological activity Berdychiv state historical and cultural reserve headed by T. M. Movchanovskiy. The authors conducted the review of archaeological field work in the territory of Berdychiv district. Was prepared a list of investigated settlements with a list of registered archaeological sites and relevant archaeological map. Considered researcher measures and initiatives to protect and preserve archaeological sites, promotion of knowledge about archaeological past the edge and the activities of the museum. Was analyzed the ways and means of updating and creation of exhibitions and archaeological museum and investigated links with leading scientific institutions of the time.

Keywords: history of archeology, archaeological research, exploration, excavation, archaeological map, museum archeology, exposition, lectures, excursions, scientific researches of regional ethnography, protection of monuments, popularization, Berdychiv Historical and Cultural Reserve, Berdychiv district, T. M. Movchanivskiy.

Одержано 20.06.2017